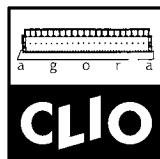

Šošana Zubof

DOBA NADZORNOG KAPITALIZMA

Borba za budućnost čoveka
na novom rubu moći

Prevela s engleskog
Jelena Petrović

Beograd, 2020

*Ova knjiga namenjena je prošlosti i budućnosti:
U znak sećanja na mog Voljenog Džima Maksmina.*

U znak sećanja na mog hrabrog prijatelja Franka Širmahera.

*U čast moje dece,
Kloi Sofije Maksmin i Džejkoba Rafaela Maksmina –
pišem da biste imali sigurniju budućnost i
da bi vaša generacija imala za šta da se bori.*

*Strepeći od sadašnjosti, bučne i mračne,
zorom sanjamo o jugu iz davnina,
toplom, nagom dobu gipkosti prozračne,
o ukusu radosti u nevinim ustima.*

*A noću, u izbama, Budućnosti balove
sanjamo: svaki lavirint ima ritam dati
a srce muzikalno, bez greške jalove,
bezgrešni takt mu prati.*

*Zavidimo potocima i kućama čvrstim,
ali puni sumnji, grešenju vični,
nikad goli nismo bili nit ko goleme dveri mirni,*

*i nikad izvorima našim nećemo biti slični:
Druge nam nema, te živimo u slobodi
gorski narod po gorama što hodi.*

V. H. Odn
Soneti iz Kine, XVIII

Definicija

Nad-zor-ni ka-pi-ta-li-zam, sintagma

1. Novi ekonomski poredak koji podrazumeva prisvajanje ljudskog iskustva kao besplatne sirovine za prikrivenu poslovnu praksu iskopavanja podataka, predviđanja i prodaje; 2. Parazitska ekonomska logika po kojoj se proizvodnja dobara i usluga podređuje novoj globalnoj arhitekturi za modifikaciju ponašanja; 3. Neobuzdana mutacija kapitalizma koju karakteriše nezapamćena koncentracija bogatstva, znanja i moći; 4. Osnovni okvir nadzorne privrede; 5. Pojava opasna po ljudsku prirodu XXI veka isto onoliko koliko je industrijski kapitalizam bio opasan po prirodni svet u XIX i XX veku; 6. Poreklo nove instrumentarne moći koja nastoji da zagospodari društvom i ozbiljno pretili tržišnoj demokratiji; 7. Pokret koji teži nametanju novog kolektivnog poretka zasnovanog na potpunoj izvesnosti; 8. Oduzimanje osnovnih ljudskih prava koje treba shvatiti kao napad iz vazduha: kao zbacivanje ljudskog suvereniteta.

Sadržaj

Uvod

1. Digitalna budućnost kao dom ili egzil	13
--	----

I

Osnove nadzornog kapitalizma

2. Deveti avgust 2011: postavljena je pozornica za nastup nadzornog kapitalizma	39
3. Otkriće bihevioralnog viška	77
4. Jarak oko zamka	113
5. Taktika nadzornog kapitalizma: otmi, sateraj u ćošak, bori se	144
6. Žrtve otmice: podela znanja u društvu	193

II

Uspon nadzornog kapitalizma

7. Industrija stvarnosti	217
8. Od iskustva do podataka	252

9. Podaci iz dubina	275
10. Nateraj ih da plešu	314
11. Pravo na buduće vreme	350

III

Instrumentarna moć za treće moderno doba

12. Dve vrste moći	373
13. Veliki drugi i uspon instrumentarne moći	398
14. Utopija izvesnosti	420
15. Instrumentarni kolektiv	438
16. O životu u košnici	468
17. Pravo na utočište	499

Zaključak

18. Napad iz vazduha	521
Napomene	553
Indeks imena i pojmova	675
Detaljan sadržaj	719

Uvod

Digitalna budućnost kao dom ili egzil

1

*A Odisej presedi dan za danom na obali i upire čežnjive oči u daljinu,
gde misli da leži njegova Itaka:
ništa drugo ne želi nego da još jednom vidi dim nad svojim domom, a
posle neka umre.**

Homer, *Odiseja*

I. Najstarija pitanja

„Hoćemo li svi raditi za pametnu mašinu ili će njome upravljati pametni ljudi?“ To pitanje postavio mi je mladi rukovodilac fabrike hartije još 1981. godine, u pauzi između porcije prženog soma i pite od oraha, prilikom moje prve večeri provedene u gradiću na jugu SAD, gde se nalazilo njegovo glomazno postrojenje. U tom mestu periodično sam boravila narednih šest godina. Te kišne večeri njegove reči su mi preplavile um, zaglušivši sve brže dobovanje kišnih kapi po tendi iznad stola. Prepoznala sam u njima najstarija politička pitanja: Dom ili izgnanstvo? Vlastelin ili podanik? Gospodar ili rob? To su večita pi-

* Homer: *Odiseja*, adaptirao Mitar Vasiljević, Naučna KMD, Beograd, 2005.

tanja znanja, vlasti i moći koja se nikad ne mogu rešiti za sva vremena. Istorija nema kraj. Svaka generacija mora da izrazi svoju volju i maštu jer nas nove pretnje u svakoj epohi primoravaju da se borimo za sebe.

Možda zato što nije imao koga drugog da pita, zazvučao mi je nestrpljivo i potišteno. „Kako ćemo dalje? Kuda? Moram znati odmah. Stvar je hitna.“ I ja sam htela da znam odgovor. Zato sam započela projekat, iz kog se pre trideset godina izrodila moja prva knjiga *In the Age of the Smart Machine: The Future of Work and Power (U eri pametne mašine: budućnost rada i moći)*. Bio je to, međutim, samo prvi korak u doživotnoj potrazi za odgovorom na pitanje: „Može li digitalna budućnost biti naš dom?“

Od te tople večeri na američkom jugu prošlo je mnogo godina, a vekovna pitanja i dalje nezaustavljivo naviru. Digitalni svet preuzima i redefiniše sve što smo ikad poznavali, ne dajući nam priliku da razmislimo i sami odlučimo. Oduševljava nas umreženost zbog toga što pospešuje naše sposobnosti i mogućnosti uprkos tome što nas je povela u sasvim nepoznata podneblja straha, opasnosti i nasilja i što više nismo u stanju da realno sagledamo budućnost.

Danas odgovor na ta iskonska pitanja moraju dati milijarde ljudi iz svih društvenih slojeva, generacija i društava u celini. Informacione i komunikacione tehnologije rasprostranjenije su od sistema elektrodistribucije i koriste ih tri od sedam milijardi ljudi.¹ Za razliku od osamdesetih godina XX veka, nerazmrsive nedoumice u pogledu znanja, vlasti i moći više nisu svojstvene samo području rada. Njihova suština prožima svakodnevne životne potrebe i bezmalo svaki oblik društvenog angažovanja.²

Još koliko maločas mogli smo komotno da razmišljamo samo o izazovima informacionog rada ili informacionog društva. Sada se na drevna pitanja mora odgovoriti na najširem mogućem planu, koji se može definisati kao „civilizacija“ ili, konkretnije, *informaciona civilizacija*. Hoćemo li tu novu civilizaciju moći da smatramo svojim domom?

Dom je orijentir svim živim bićima. On je tačka oslonca za svaku vrstu. Bez njega ne bismo mogli da se krećemo nepoznatim predelima. Bez njega smo izgubljeni. Toga se setim svakog proleća kad se isti par morskih gnjuraca vrati sa dalekih putovanja u uvalu pod našim

prozorom. Njihovi prodorni krici povratka u stanište, obnove veza i odbrane teritorije uspravljaju nas svake večeri i tada znamo da smo i mi na svom mestu. Zelene kornjače izležu se iz jaja i ulaze u more, odakle prelaze hiljade kilometara i ponekad putuju po deset-dvadeset godina. A kada treba da polože jaja, vraćaju se na isto mesto na obali na kom su se izlegle. Neke ptice godišnje prelete više hiljada kilometara i izgube čak do polovine telesne mase da bi se parile u zavičaju. Ptice, pčele, leptiri... gnezda, jame, stabla, jezera, osinjaci, brda, obale, udubljenja... Skoro svako biće održava čvrstu vezu s mestom na kom život buja, s mestom koje zovemo *domom*.

U prirodi je ljudi da kad god otputuju ili nekud prinudno odu, odmah se daju u potragu za domom. To da je *nostos*, ili povratak kući, jedna od naših najdubljih potreba vidi se po tome šta smo sve spremni da žrtvujemo. Svi žudimo za povratkom u zavičaj ili pak za zasnivanjem novog doma u kom na miru možemo gajiti veru u budućnost. I dan-danas pričavamo Odisejeva putešestvija i podsećamo se šta je sve čovek kadar da pretrpi da bi se vratio na svoju obalu i prošao kroz svoju kapiju.

Naš mozak je veći od mozga ptica i morskih kornjača, te znamo da nije uvek moguće, pa čak ni preporučljivo vratiti se na isti komad zemlje. Dom nije uvek prebivalište ili mesto. Možemo da biramo njegov oblik i lokaciju, ali ne i značenje. Dom je tamo gde poznajemo i gde nas znaju, gde volimo i gde smo voljeni. Dom je savladana veština, glas, odnos i utočište: delom sloboda, delom nabujali život... delom skrovište, delom potencijal.

Osećaj da nam dom izmiče izaziva nepodnošljivu čežnju. Portugalci imaju reč za to osećanje: *saudade*. Kažu da u isto vreme označava nostalgiju i teskobu zbog odvojenosti od rodne grude koja vekovima mora emigrante. U XXI veku su nastupili poremećaji zbog kojih se taj sporadični nemir i patnja zbog izmeštenosti pretvara u univerzalnu priču u kojoj se svi prepoznajemo.³

II. Rekvijem za dom

Grupa inženjera i informatičara s Tehnološkog instituta Džordži je radila je 2000. godine na projektu pod nazivom *Svesni dom* (*Aware Home*).⁴ Projekat je bio koncipiran kao „živa laboratorija“ za izučavanje „sveprisutnog računarstva“. U osnovi mu je bila zamišljena „simbioza čoveka i domaćinstva“, u kojoj bi mnoge žive i nežive procese beležila sofisticirana mreža „senzora svesnih konteksta“ raspoređenih po kući i malih nosivih kompjutera na telu ukućana. Trebalo je uspostaviti „automatizovanu bežičnu saradnju“ između platforme s ličnim podacima preuzetim s nosivih kompjutera i druge platforme s podacima o okruženju koje očitavaju senzori.

Postojale su tri početne premise. Kao prvo, naučnici i inženjeri smatrali su da će novi sistem podataka stvoriti potpuno novi korpus znanja. Kao drugo, podrazumevalo se da će prava na to novo znanje i moć da ga koriste za unapređenje sopstvenog života pripasti isključivo ukućanima. Kao treće, bili su uvereni da će *Svesni dom*, i pored sve te digitalne magije, zapravo predstavljati modernu inkarnaciju vekovnih konvencija po kojima je „dom“ lično utočište za sve koji žive među njegovim zidovima.

Sve to je navedeno u projektnom planu. Insistiralo se na poverenju, jednostavnosti, suverenosti pojedinca i nepovredivosti doma kao ličnog prostora. Informacioni sistem *Svesni dom* trebalo je da bude prost „zatvoreni krug“ sa samo dva čvorišta, koja bi u potpunosti kontrolisali ukućani. Budući da će kuća „neprekidno motriti na lokaciju i aktivnosti ukućana... i čak pratiti njihovo zdravstveno stanje“, zaključio je tim, „ukućani očitno treba da znaju i odlučuju kako će se ti podaci distribuirati“. Svi podaci bi se skladištili na nosive kompjutere ukućana da bi se „obezbedila tajnost podataka o ličnosti“.

Već 2018. godine, globalno tržište „pametnih domaćinstava“ vredelo je 36 milijardi dolara, a očekuje se da do 2023. dostigne 151 milijardu dolara.⁵ Brojke pokazuju kakav nam se potres sprema iz dubina. Uzmimo za primer samo jedan uređaj za pametno domaćinstvo. Neka to bude Nestov termostat, proizvod kompanije u vlasništvu holding

korporacije Alfabet (Alphabet), koja od 2018. godine obuhvata i Gugl (Google).⁶ Nestov termostat radi mnogo toga što je zamišljeno i projektom *Svesni dom*. Prikuplja podatke o načinu upotrebe i o okruženju. Pomoću senzora pokreta i proračuna „uči“ kako se ukućani ponašaju. Nestove aplikacije mogu da prikupljaju podatke s povezanih uređaja, kao što su automobili, rene, fitnes-narukvice i kreveti.⁷ Takvi sistemi mogu, na primer, da uključe svetla ako otkriju neuobičajene pokrete, pokrenu video i audio snimanje, pa čak i da šalju obaveštenja ukućanima ili drugima. Nakon spajanja s Guglom, taj termostat, kao i drugi Nestovi proizvodi, biće ugrađivani u razne oblike Guglove primene veštačke inteligencije, kao što je lični digitalni „asistent“.⁸ Baš kao i *Svesni dom*, termostat i srodni mu uređaji stvaraju ogromna nova skladišta znanja, a samim tim i moći. Samo – kome su ona namenjena?

Uz pomoć bežične konekcije i priključenja na mrežu, detaljni lični podaci koje termostat prikuplja prenose se na Guglove servere. Uz termostat se dobija „politika privatnosti“, „ugovor o uslovima pružanja usluga“ i „ugovor s krajnjim korisnikom“. Sve to već ukazuje na teške posledice po privatnost i bezbednost zbog toga što se osetljivi podaci o domaćinstvu i ličnosti dele s drugim pametnim uređajima, neimenovanim osobama i trećim licima za potrebe prognostičke analitike i prodaje nepoznatim stranama. Nest preuzima tek neznatnu odgovornost za bezbednost podataka koje prikuplja, a za to kako će ih druge kompanije u njegovom eko-sistemu upotrebiti ne snosi je uopšte.⁹ Kako je pokazala temeljna analiza Nestovih politika, koju su izvršila dva naučnika s Univerziteta u Londonu, kad bi kupac termostata hteo da prouči celokupan Nestov eko-sistem povezanih uređaja i aplikacija, od kojih svaki nameće podjednako tegobne i bezočne uslove, morao bi da pročita skoro hiljadu takozvanih ugovora.¹⁰

Kad bi odbio Nestova pravila, iz uslova pružanja usluga proizlazi da bi ozbiljno ugrozio funkcionisanje i bezbednost termostata jer više ne bi mogao da se redovno ažurira, pa je pitanje da li bi i dalje bio pouzdan i siguran. Posledice mogu biti razne: od zamrznutih cevi, preko zakazivanja detektora dima, do hakovanja internog kućnog sistema.¹¹

Dakle, već 2018. premise projekta *Svesni dom* bile su davna prošlost. Gde su nestale? S kakvim su to vihorom prohujale? *Svesni dom*, kao i mnogi drugi vizionarski projekti, bazirao se na zamisli digitalne

budućnosti u kojoj se čoveku olakšava život. Važno je primetiti da je 2000. ta zamisao podrazumevala neupitnu zaštitu privatnosti ljudskog iskustva. Ako čovek odluči da to iskustvo prevede u digitalne podatke, onda raspoláže isključivim pravom na znanje proisteklo iz njih, kao i isključivim pravom da odluči kako će se to znanje koristiti. Danas je ta prava na privatnost, znanje i primenu preoteo drski tržišni projekat koji tvrdi da polaže pravo na tuđe iskustvo i znanje koje iz njega proističe. Kakve su posledice te promene pravca po nas, našu decu, naše demokratije i po samu mogućnost čovekove budućnosti u digitalnom svetu? U ovoj knjizi pokušaćemo da odgovorimo na ta pitanja. Ona govori o izopačenju digitalnog sna i o njegovoj munjevitoj mutaciji u nenasit i dosad posve nepoznat komercijalni poduhvat koji nazivam *nadzornim kapitalizmom*.

III. Šta je nadzorni kapitalizam?

Nadzorni kapitalizam jednostrano polaže pravo na ljudsko iskustvo kao na besplatnu sirovinu koja se prevodi u podatke o ponašanju. Mada se neki od tih podataka koriste za unapređenje proizvoda ili usluga, ostali se proglašavaju za privatni *bihevioralni višak*, unose u napredne proizvodne procese poznate kao „mašinska inteligencija“ i pretvaraju u *prognostičke proizvode*, koji anticipiraju kako ćete postupiti danas, sutra ili nekad kasnije. Tim prognostičkim proizvodima trguje se na novim tržištima bihevioralnog predviđanja koje zovem *tržištima budućeg ponašanja*. Nadzorni kapitalisti zgrnuli su ogromno bogatstvo od te trgovine jer mnoge kompanije žarko žele da znaju kako ćemo se ponašati.

Kao što ćemo videti u nastavku, konkurentska dinamika tih novih tržišta primorava nadzorne kapitaliste da se dokopaju izvora bihevioralnog viška koji obećavaju još preciznije prognoze: naših glasova, ličnosti i emocija. Nadzorni kapitalisti na kraju su otkrili da će podatke o ponašanju s najvećom prognostičkom moći dobiti ako se i sami ume-

šaju da bi podstakli, pogurali, podesili i usmerili naše ponašanje ka unosnim ishodima. Do promene je došlo pod pritiskom konkurencije. Danas automatizovani mašinski procesi ne samo da *upoznaju*, nego i masovno *oblikuju* naše ponašanje. Usled te preorijentacije sa znanja na moć, tok podataka više se ne automatizuje tako da *prikuplja saznanja o nama*. Sad mu je cilj da *nas automatizuje*. U ovoj fazi razvoja nadzornog kapitalizma, sredstva za proizvodnju podređena su sve kompleksnijim i sveobuhvatnijim „sredstvima za modifikaciju ponašanja“. Iz nadzornog kapitalizma se tako rađa nova vrsta moći koju nazivam *instrumentarizmom*. Instrumentarna moć upoznaje i oblikuje ljudsko ponašanje za potrebe drugih. Bez oružja i vojske, svoju volju nameće uz pomoć automatizovane i sve rasprostranjenije računarske arhitekture „pametnih“ umreženih uređaja, stvari i prostora.

U nastavku ćemo govoriti o rastu i širenju tih operacija i instrumentarne moći koja ih podržava. Danas je teško umaći tom drskom tržišnom projektu, čiji pipci znalački upućuju nedužne igrače Pokemon goa da jedu, piju i kupuju u restoranima, barovima, restoranima brze hrane i prodavnicama koje plaćaju svoje mesto na tržištima budućeg ponašanja, ali isto tako gramzivo preotimaju viškove s profila na Fejsbuku (Facebook). Sve to rade da bi uticali na ponašanje pojedinaca: da kupe kremu za bubuljice u petak u 17.45, da klikom prihvate ponudu novih patika dok su još pod dejstvom naleta endorfina posle dugog nedeljnog džoginga, ili pak da obavezno glasaju iduće sedmice. Baš kao što je industrijski kapitalizam bio primoran da stalno umnožava sredstva za proizvodnju, tako i nadzorni kapitalisti i njihovi tržišni partneri sada moraju da umnožavaju sredstva za modifikaciju ponašanja i jačaju instrumentarnu moć kako bi prikupili što više podataka.

Nadzorni kapitalizam se uputio u suprotnom smeru u odnosu na rani digitalni san. Zbog toga je *Svesni dom* već davna prošlost. On razara iluziju da umreženost podrazumeva nekakav prirodni moralni sadržaj, da je „povezanost“ suštinski društvena, sama po sebi inkluzivna ili prirodno naklonjena demokratizaciji znanja. Digitalna povezanost danas je sredstvo za ostvarenje tuđih komercijalnih ciljeva. Nadzorni kapitalizam u osnovi je parazitski i samoreferentni sistem. Priziva u sećanje stari Marksov prikaz kapitalizma kao vampira koji

se hrani radom, ali s neočekivanim obrtom. Umesto radom, nadzorni kapitalizam se hrani svakim aspektom iskustva svakog čoveka.

Gugl je izmislio i usavršio nadzorni kapitalizam baš kao što je pre jednog veka Dženeral motors (General Motors) izumeo i usavršio menadžerski kapitalizam. Mislima i delom, Gugl je pionir nadzornog kapitalizma, njegov duboki džep za istraživanje i razvoj, njegova perjanica u ogleđima i primeni, ali više nije njegov jedini predstavnik. Nadzorni kapitalizam ubrzo se proširio na Fejsbuk, a potom i na Majkrosoft (Microsoft). Ima indicija da je i Amazon krenuo u tom smeru, a za Epl (Apple) je on večita spoljna pretnja i povod za interne rasprave i sukobe.

Kao pionir nadzornog kapitalizma, Gugl je pošao u neviđenu tržišnu ofanzivu ka neispitanim prostorima na internetu. Poput invazivne vrste na području bez prirodnih neprijatelja, nisu ga naročito omeli ni zakoni ni konkurenti. Njegovi predvodnici nametnuli su toliko pogibeljan ritam sistemskom upotpunjavanju svog poslovanja da ni javne institucije ni pojedinci nisu mogli da ga prate. Iskoristio je i povoljan istorijski trenutak. Naime, posle terorističkih napada 11. septembra 2001. godine, aparat nacionalne bezbednosti bio je sklon da neguje, imitira, skriva i prisvaja nove mogućnosti nadzornog kapitalizma radi sticanja sveobuhvatnih informacija, koje su obećavale izvesnost.

Nedugo zatim, nadzorni kapitalisti shvatili su da mogu da rade šta im je volja. U javnosti su zagovarali društvene ciljeve i emancipaciju, zloupotrebljavajući strahove savremenog čoveka, dok se glavna radnja odigravala iza kulisa. Navukli su nevidljivi ogrtač, čije je lice satkano od priča o mreži koja osnažuje. Bili su u stanju da se brzo mobiliju, stvore bujne tokove prihoda i nasrnu na divlju, nebranjenu teritoriju. Štitila ih je prirodna nerazumljivost automatizovanih procesa kojima vladaju, neznanje njihovih korisnika i osećaj neizbežnosti koji bude.

Tržišta budućeg ponašanja prvobitno su se razvijala u svrhu onlajn oglašavanja, ali nadzorni kapitalizam više ne obitava samo na sceni na kojoj se odvija borba među velikim internet kompanijama. Njegovi mehanizmi i ekonomski imperativi postali su uzor za većinu kompanija koje posluju pomoću interneta. Usled tržišnog pritiska, zagazio je i u oflajn sferu, tako da vas isti oni osnovni mehanizmi kojima se preuzima sve što gledate na pretraživaču, svaki lajk i klik, sada prate

dok trčite po parku, čekate za doručkom ili tražite parking mesto. Savremenim prognostičkim proizvodima trguje se na tržištima budućeg ponašanja koja sežu van ciljanih onlajn reklama i pružaju se ka mnogim sektorima, kao što su osiguranje, maloprodaja, finansije i sve širi asortiman dobara i usluga čiji proizvođači žele da ih ponude tim novim, profitabilnim tržištima. Bilo da je reč o „pametnom“ uređaju za domaćinstvo, onome što društva za osiguranje nazivaju „biheviornom procenom“ bilo o hiljadama drugih transakcija, danas plaćamo dominaciju nad sobom.

Proizvodi i usluge u nadzornom kapitalizmu ne podrazumevaju razmenu vrednosti. Nema tu konstruktivnog reciprociteta između proizvođača i potrošača. To su „varalice“ pomoću kojih se korisnici mame da pristupe eksploatorskim operacijama tokom kojih se naša lična iskustva preuzimaju i pakuju kao sredstvo za ostvarenje tuđih ciljeva. Nismo mi „klijenti“ tih kapitalista. Mada postoji izreka da „ako je besplatno, proizvod si ti“, ni to nije tačno. U nadzornom kapitalizmu mi smo izvor osnovnog viška, predmeti tehnološki napredne i sve neizbežnije operacije iskopavanja sirovina. Istinski klijenti ove vrste kapitalizma su preduzeća na tržištima budućeg ponašanja.

Zbog te logike život postaje svakodnevno ponavljanje faustovske pogodbe. „Faustovske“ zato što je maltene nemoguće izdvojiti se, iako će ono što pružamo zauzvrat uništiti život kakav poznajemo. Imajmo u vidu da je internet postao osnovno sredstvo društvene interakcije, da je preplavljen komercijalnim sadržajem i da je trgovina sada podređena nadzornom kapitalizmu. Naša zavisnost u osnovi je projekta komercijalnog nadzora, u kom naša nasušna potreba za lakšim životom stoji nasuprot težnji da se odupremo njegovim osionim nasrtajima. Taj sukob dovodi do psihičke obamrlosti i u tom stanju se privikavamo na činjenicu da nas neko prati i raščlanjuje, po nama kopa i menja nas. Priprema nas da to stanje primimo s rezigniranim cinizmom, da iznalazimo izgovore koji deluju kao odbrambeni mehanizmi („nemam šta da krijem“) ili da zabodemo glavu u pesak, svesno birajući neznanje iz osećaja frustracije i bespomoćnosti.¹² Nadzorni kapitalizam tako nameće suštinski neopravdan izbor koji ljudi XXI veka ne bi trebalo da prave. Sad kad je on postao sasvim normalan, ostaje nam samo da kao sužnji pevamo u lancima.¹³

Nadzornom kapitalizmu svojstvena je nezapamćena nesrazmernost po znanju i moći proistekloj iz tog znanja. Nadzorni kapitalisti znaju sve *o nama*, ali *nama* nije poznato kako oni rade. Stiču ogromno novo znanje *od nas*, ali ono nije namenjeno *nama*. Predviđaju našu budućnost radi tuđe, a ne naše dobiti. Sve dok se ovoj vrsti kapitalizma i njenim tržištima budućeg ponašanja bude dozvoljavalo da nižu uspehe, glavni izvor bogatstva i moći kapitaliste u XXI veku neće biti vlasništvo nad sredstvima proizvodnje, već nad novim sredstvima za modifikaciju ponašanja.

U nastavku ćemo se detaljno baviti tim činjenicama i njihovim posledicama po naš život, društvo, demokratiju i novu informacionu civilizaciju. Dokazi i argumenti koje ćemo izneti ukazuju na to da je nadzorni kapitalizam nekontrolisana sila usaglašena s novim ekonomskim imperativima. Ona ne mari za društvene norme i ukida elementarna prava na samosvojnost ličnosti, bez kojih se ne može ni zamisliti demokratsko društvo.

Kao što se industrijska civilizacija razvila nauštrb prirode, zbog čega bismo mogli ostati bez planete Zemlje, tako će se i informaciona civilizacija, koju oblikuju nadzorni kapitalizam i njegova novostečena instrumentarna moć, razviti nauštrb čovekove prirode. To bi nas moglo koštati ljudskosti. Industrijska zaostavština u formi klimatskog rasula ispunjava nas nevericom, kajanjem i strahom. Kako nadzorni kapitalizam bude prerastao u dominantan oblik informacionog kapitalizma našeg vremena, zbog kakve će sve nove štete i grešaka patiti buduće generacije? Kad ovo budete čitali, ta nova forma zahvatiće još više sektora, firmi, startapova, proizvođača aplikacija i investitora, koji će se prikloniti toj perspektivnoj verziji informacionog kapitalizma. Njihova mobilizacija i otpor na koji će naići predstavljace glavno bojno polje, na kom će se voditi bitka za budućnost čovečanstva na novom rubu moći.

IV. Sušta novina

Jedno objašnjenje mnogobrojnih uspeha nadzornog kapitalizma ubedljivije je od svih ostalih: ta je pojava *bez presedana*. Kad je nešto bez presedana, po definiciji je neprepoznatljivo. Kad naidemo na nešto što prvi put vidimo, automatski ga tumačimo kroz prizmu poznatih kategorija, te upravo ono što je suštinski novo prođe posve neopaženo. Klasičan primer za to je pojam „kola bez konjske vuče“, što je ljudima prvo padalo na pamet kad se pojavio automobil – dotad neviđena novotarija. Druga tragična ilustracija je prvi susret američkih starosedelaca sa španskim osvajačima. Kad su Indijanci iz plemena Taino na pretkolumbovskim Karibima prvi put ugledali oznojene, bradate španske vojnike kako se vuku po pesku u brokatnoj odeći i oklopima, kako su uopšte mogli da pojme značenje i zloslutnost tog časa? Nesposobni da sebi predoče sopstveno uništenje, mislili su da su ta čudna bića bogovi i dočekali ih složenim obredima dobrodošlice. Eto kako potpuna novina pomuti razumevanje: naše prizme osvetljavaju ono što nam je poznato, a istinska novina ostaje u mraku i pretvara se u produžetak prošlosti. Tako se normalizuje ono što nije normalno, a borba protiv onoga sa čim se susrećemo prvi put postaje još teža.

Jedne olujne noći pre više godina, u našu kuću udario je grom a ja sam naučila važnu lekciju o moći novog iskustva da se odupre razumevanju. Ubrzo posle udara, od prizemlja do dnevne sobe, stepeništem je počeo da se vije gust crni dim. Ustumarani, pozvali smo vatrogasnu službu, a meni se činilo da imam jedva minut ili dva da uradim nešto korisno pre nego što izađem napolje, gde je već bila moja porodica. Najpre sam odjurila na sprat i zatvorila sva vrata soba da bih sprečila da u njih uđe dim. Onda sam opet sišla u dnevnu sobu, gde sam kupila sve porodične foto-albume koje sam mogla da ponesem i ostavila ih na verandi. Dim se skoro proširio do mesta gde sam stajala kad je naišao vatrogasac, zgrabio me za rame i povukao napolje. Stojeći na kiši, zapanjeno smo gledali kako kuća nestaje u plamenu.

Iz tog požara izvukla sam mnogo pouka, a pre svega to da je sušta novina neprepoznatljiva. Na samom početku krize, pala mi je na

pamet šteta koju će izazvati dim, ali nisam mogla ni zamisliti da će kuća nestati. Ono što se zbivalo poimala sam kroz prizmu stečenog iskustva, zamišljajući mukotrpan, ali sasvim podnošljiv proces vraćanja kuće u pređašnje stanje. Kako nisam bila u stanju da uvidim ono sa čim nisam imala iskustva, uspjela sam samo da zatvorim vrata soba kojih više neće biti i da se pouzdam u bezbednost verande koja će i sama potpuno izgoreti. Bila sam posve slepa za okolnosti u kojima sam se obrela prvi put u životu.

Pojavu onoga što sam kasnije nazvala nadzornim kapitalizmom počela sam da proučavam 2006. godine, tokom razgovora s preduzetnicima i zaposlenima u više tehnoloških kompanija u SAD i Velikoj Britaniji. Nekoliko godina sam mislila da su neočekivani i zabrinjavajući postupci koje sam dokumentovala samo skretanja sa glavnog puta – previdi rukovodilaca, loše procene ili pogrešno razumevanje konteksta.

Podaci do kojih sam došla uništeni su te noći u požaru. Kad sam početkom 2011. nastavila tamo gde sam stala, shvatila sam kako mi stara prizma kroz koju vidim kola bez konjske vuče ne može pomoći da objasnim ili opravdam ono što se zbivalo. Mnogi detalji su bili skriveni u rastinju, ali obrise drveća videla sam jasnije nego pre: informacioni kapitalizam odlučno je skrenuo ka novoj logici akumulacije i sada ga odlikuju sasvim originalni poslovni mehanizmi, ekonomski imperativi i tržišta. Shvatila sam da se ta nova forma odrekla pravila i praksi koje definišu istoriju kapitalizma, pri čemu se rodilo nešto čudnovato i dotad potpuno nepoznato.

Jasno je da se pojave bez presedana u privrednoj istoriji ne mogu porediti s požarom. Znakovi upozorenja na razorni požar bili su nepoznati meni, ali zapravo nisu ništa novo. Nasuprot tome, nadzorni kapitalizam je originalna pojava svoje vrste. Posebna je i ne može se uporediti ni sa čim drugim. To je nova planeta s jedinstvenim zakonima vremena i prostora, na kojoj dan traje šezdeset sedam sati, nebo je smaragdno zeleno, planinski venci se pružaju naniže, a voda je suva.

Ipak, opasnost od zatvaranja vrata na sobama koje će izgoreti i te kako je realna. Zahvaljujući svojoj nepoznatoj prirodi, nadzorni kapitalizam uspevao je da izmakne sistematskom otporu jer ga pomoću pojmova kojima raspoložemo ne možemo adekvatno razumeti. Praksi

nadzornih kapitalista odupiremo se pomoću kategorija poput „monopola“ ili „privatnosti“. Mada su te teme suštinski važne, naročito kad ovi kapitalisti zaista posluju kao monopolisti i ugrožavaju privatnost, postojećim kategorijama ipak ne možemo da identifikujemo i kritički sagledamo najbitnije i dosad nepoznate činjenice u vezi s tim novim režimom.

Da li će nadzorni kapitalizam nastaviti ovim putem i postati dominantna logika akumulacije našeg vremena ili ćemo, kad dođe vreme, zaključiti da je to samo zubata ptica – zastrašujuća, ali ipak sporedna mutacija na dugačkom evolutivnom putu kapitalizma? Ako mu je suđeno da iščezne, kako će do toga doći? Kako pronaći delotvornu vakcinu?

Svaka vakcina plod je pomnog proučavanja bolesti. Ova knjiga otkriva ono što je u nadzornom kapitalizmu čudno, originalno i čak nezamislivo. Počiva na uverenju da se s tom pojavom možemo uhvatiti ukoštac tek kad posmatranjem iz novog ugla, analizom i novom terminologijom uspemo da pojмимо ono u čemu nemamo nikakvog iskustva. U narednim poglavljima ispitaćemo specifične uslove u kojima je ovom kapitalizmu omogućeno da se ukoreni i uzme maha, kao i „zakone kretanja“ po kojima se ta tržišna forma vlada i širi: njene osnovne mehanizme, ekonomske imperATIVE, načine snabdevanja, strukturu moći i načela društvenog poretka. Zatvorimo vrata, ali vodimo računa da to budu baš ona koja treba zatvoriti.

V. Lutkar a ne marioneta

Naš pokušaj da se suočimo s novinom počinje shvatanjem da *ne tragamo za marionetom, nego za lutkarom*. Prva prepreka razumevanju jeste to što nadzorni kapitalizam poistovećujemo s tehnologijama koje on koristi. Nadzorni kapitalizam nije tehnologija, već logika koja tehnologiji udahnuje život i nalaže joj šta da radi. Kapitalizam o kom govorimo je tržišna forma nezamisliva izvan digitalnog miljea, ali ne

sme se izjednačiti sa „digitalnom sferom“. Kao što smo videli u priči o projektu *Svesni dom* i kao što ćemo ponovo videti u drugom poglavlju, oblik digitalne tehnologije zavisi od društvene i ekonomske logike koja je oživljava. Cenu potčinjenosti i bespomoćnosti određuje kapitalizam, a ne tehnologija.

Ključno je to da je nadzorni kapitalizam primenjena logika a ne tehnologija, jer nadzorni kapitalista želi da mislite kako su njegovi postupci neizbežan nusproizvod tehnologije koju koristi. Tako je, recimo, godine 2009. javnost saznala da Gugl beskonačno čuva našu istoriju pretraga. Podaci dostupni kao sirovina takođe su na raspolaganju obaveštajnim i bezbednosnim službama. Na pitanje u vezi s tom praksom, bivši direktor korporacije Erik Šmit odgovorio je zamišljeno: „Veb-pretraživači, pa i Gugl, čuvaju te podatke neko vreme.“¹⁴

Istina je, međutim, da to ne čine pretraživači, nego nadzorni kapitalizam. Šmitova izjava klasičan je pokušaj obmane da bi se javnost zbunila izjednačavanjem komercijalnih imperativa i tehnološke neminovnosti. Njom se kamufliraju konkretni postupci nadzornog kapitalizma, kao i izbori na kojima počiva praksa Guglovog veb-pretraživača. Što je još važnije, stvara se utisak da je postupanje nadzornog kapitalizma neizbežno, a u stvari je to proračunato i štedro finansirano sredstvo za ostvarenje sopstvenih komercijalnih ciljeva. Pojmom „neizbežništva“ detaljnije ćemo se baviti u sedmom poglavlju. Zasad je dovoljno reći da uprkos futurističkoj sofisticiranosti digitalnih inovacija, poruka kompanija koje zastupaju nadzorni kapitalizam ne razlikuje se od ideja sažetih u sloganu Svetske izložbe u Čikagu 1933. godine: „Nauka pronalazi – industrija primenjuje – čovek se povinuje.“

Da bismo pobili te tvrdnje o tehnološkoj neizbežnosti, moramo naći oslonac. Ne možemo suditi o aktuelnom pravcu informacione civilizacije bez jasne predstave o tome da tehnologija nije, i ne može biti, stvar za sebe, izdvojena od ekonomije i društva. To znači da tehnološka neizbežnost ne postoji. Tehnologija je uvek ekonomsko sredstvo, a ne cilj za sebe. U moderno doba, DNK tehnologije ispoljava ono što je sociolog Maks Veber zvao „ekonomskom orijentacijom“.

Ekonomske ciljevi, primetio je Veber, uvek su u osnovi razvoja i upotrebe tehnologije. „Ekonomska akcija“ određuje ciljeve, dok tehnologija pruža „odgovarajuća sredstva“. Po Veberu, „činjenica da je

ono što zovemo tehnološkim razvojem savremenog doba u tolikoj meri ekonomski usmereno na stvaranje dobiti jedna je od osnovnih činjenica istorije tehnologije¹⁵. U modernom kapitalističkom društvu, tehnologija je bila, jeste i uvek će biti odraz ekonomskih ciljeva koji usmeravaju njeno delanje. Bilo bi dobro da iz svog rečnika izbrišemo reč „tehnologija“. Tada bi i ciljevi kapitalizma vrlo brzo izbili na površinu.

Iako koristi mnogo tehnologija, nadzorni kapitalizam ne može se izjednačiti ni sa jednom od njih. Svoje poslove obavlja pomoću platformi, ali ti poslovi nisu isto što i platforme. Služi se mašinskom inteligencijom, ali ne može se svesti na mašine. Proizvodi i upotrebljava algoritme, ali nije isto što i algoritmi. Jedinствeni ekonomski imperativi nadzornog kapitalizma jesu lutkari koji krišom, iza zavese, usmeravaju mašine i upućuju ih šta da rade. Ti imperativi, da se poslužim još jednom metaforom, liče na tetive koje se ne vide na rendgenskom snimku, ali ipak vezuju mišiće za kosti. Nismo samo mi naseli na tehnološku iluziju. To je već dugo tema društvenog promišljanja, stara koliko i trojanski konj. Uprkos tome, svako pokolenje zabasa u živi pesak, smetnuvši s uma da je tehnologija izraz tuđih interesa. U moderno doba, to su interesi kapitala, a u naše, nadzorni kapital je taj koji upravlja digitalnim miljeom i usmerava naš put ka budućnosti. Cilj ove knjige je da razotkrije zakonitosti nadzornog kapitalizma po kojima se upravljaju savremeni toksični trojanski konji, primoravajući nas da ponovo postavljamo vekovna pitanja od kojih zavise naši životi, društva i civilizacija.

I ranije smo stajali na ivici slične provalije. „Neko vreme smo lutali, trudeći se da novu civilizaciju vodimo na stare načine, ali ovaj svet moramo da izgradimo iz početka.“ Tomas Edison je 1912. izneo svoju viziju nove industrijske civilizacije u pismu Henriju Fordu. Strahovao je da se potencijal industrijalizma da služi napretku čovečanstva neće ostvariti zbog nezaustavljive moći beskrupuloznih industrijalaca i monopolističke ekonomije koja je upravljala njihovim imperijama. Osuđivao je „rasipništvo“ i „surovost“ američkog kapitalizma: „Naša proizvodnja, zakoni fabričke proizvodnje, dobrotvorna društva, odnos između kapitala i rada, naša raspodela – sve je pogrešno, iščašeno.“ I Edison i Ford razumeli su da se moderna industrijska civilizacija, u koju su polagali tolike nade, uputila ka tami, u kojoj beda čeka mnoge, a prosperitet tek nekolicinu.

Što je još važnije za našu temu, Edison i Ford shvatili su da će postupci kapitalizma koji su preovladali u njihovo vreme uobličiti etiku industrijske civilizacije. Smatrali su da Amerika, a onda i ceo svet, mora da osmisli novi, racionalniji kapitalizam da bi izbegla budućnost siromaštva i sukoba. Kako je Edison rekao, sve mora da se izmisli iznova: nove tehnologije, da, ali tako da odraze nove načine shvatanja i ispunjenja ljudskih potreba; novi privredni model koji će te nove prakse umeti da pretvori u dobit; i novi društveni ugovor koji će sve to podržati. Osvanuo je novi vek, ali evolucija kapitalizma, kao talasanje civilizacija, nije se obazirala na kalendar i časovnik. Bila je 1912. godina, a XIX vek još nije ispuštao XX iz šaka.

Isto se može reći i za naše vreme. Dok ovo pišem, bližimo se kraju druge decenije XXI veka, ali ekonomski i društveni sukobi prethodnog veka i dalje nas razdiru. Ti sukobi su pozornica na kojoj je nadzorni kapitalizam premijerno nastupio i vinuo se u zvezde kao autor narednog poglavlja dugačke sage o evoluciji kapitalizma. Tom dramatičnom kontekstu vratićemo se na početku prvog poglavlja: mestu na kome moramo stati da bismo svoj predmet osmotrili u odgovarajućem kontekstu. Nadzorni kapitalizam nije slučajan proizvod marljivih tehnologa, već odmetnički kapitalizam koji je naučio da lukavo koristi istorijske okolnosti da bi sebi omogućio i obezbedio uspeh.

VI. Siže, teme i izvori ove knjige

Ova knjiga bi trebalo da posluži kao prva mapa nepoznate teritorije, kao izvidnica koja će, nadam se, prokrciti put drugim istraživačima. Napor da se shvate nadzorni kapitalizam i njegove posledice nametnuo je pravac istraživanja, na kom se ukrštaju mnoge discipline i epohe. Želela sam da utvrdim koncepte i okvire koji će nam omogućiti da prepoznamo obrazac u naizgled nepovezanim pojmovima, pojavama i fragmentima retorike i prakse, pri čemu svaki novi unos na mapi još malo povlači zavesu iza koje se krije lutkar.

Mnoge linije na toj mapi označavaju brze struje u uzburkanim vremenima. Da bih razumela savremena zbivanja, trudila sam se da izolujem dublje šablone u bujici tehnoloških detalja i korporativne retorike. Smatraću da sam u tome uspela ako ova mapa i njeni koncepti rasvetle ono što je potpuno novo i pruže nam jasniju i pregledniju sliku događaja koji jedan drugi sustižu dok nadzorni kapitalizam nastavlja svoju iscrpljujuću igru ekonomske i društvene dominacije.

Doba nadzornog kapitalizma ima četiri dela. Svaki se sastoji od četiri do pet poglavlja. Na kraju dajem zaključak kao osvrt na prethodni tekst i konceptualizaciju njegovog značenja. U prvom delu bavićemo se osnovama nadzornog kapitalizma – njegovim poreklom i ranim razvojem. Na početku drugog poglavlja postavimo scenu na kojoj se ovaj kapitalizam premijerno i uspešno predstavio. To je važno zbog toga što, bojim se, predugo prihvatamo površna objašnjenja brzog rasta i opšteg usvajanja prakse svojstvene nadzornom kapitalizmu. Tako, recimo, kao opravdanja pominjemo „pogodnost“ ili činjenicu da su mnogi njegovi servisi „besplatni“. Zato se u drugom poglavlju govori o društvenim okolnostima koje su prizvale digitalne tehnologije u našu svakodnevnicu i omogućile nadzornom kapitalizmu da se ukoreni i razgrana. Opisaoću „sudar“ vekovnih istorijskih procesa individualizacije koji nas oblikuju kao samoodređene pojedince i surovog društvenog okruženja proisteklog iz decenijskog režima neoliberalne tržišne ekonomije, u kom se sistematski suzbija svaki osećaj za sopstvenu vrednost i potreba za samoodređenjem. Bol i osećanje osujećenosti zbog te protivrečnosti naveli su nas da spas potražimo u internetu i pripremili nas za drakonsku logiku trampe kojom se služi nadzorni kapitalizam.

U prvom delu izbliza posmatramo nastanak nadzornog kapitalizma i početke Gugla, od samog otkrića i ranog razvoja onoga što će se pretvoriti u njegove osnovne mehanizme, ekonomske imperATIVE i „zakone kretanja“. I pored Guglove tehnološke naprednosti i računarskog umeća, istinski razlog njegovog uspeha treba tražiti u radikalnim društvenim odnosima koje je ta kompanija proglasila za činjenično stanje, počev od njenog zanemarivanja granica privatnog ljudskog iskustva i moralnog integriteta samosvojnog pojedinca. Nadzorni kapitalisti polažu pravo na hotimične nasrtaje, na to da pojedincu oduzmu mogućnost odlučivanja kako bi nametnuli jednostrani nadzor i bez

ičije dozvole prikupljali podatke o ljudskom iskustvu za račun drugih. Toj agresiji nisu stajali na putu nikakvi zakonski propisi budući da su novi nadzorni kapitalisti i državne obaveštajne službe imali zajedničke interese i da je korporacija žestoko branila novoosvojene teritorije. Gugl je na kraju doneo taktički pravilnik na osnovu koga su njegovi poslovi svojstveni nadzornom kapitalizmu uspešno institucionalizovani kao dominantan oblik informacionog kapitalizma, podstakavši nove konkurente da se uključe u trku za dobit od nadzora. Zahvaljujući tim dostignućima, Gugl i njegovi sve brojniji konkurenti stekli su nesrazmerno mnogo znanja i moći, što je bez presedana u istoriji čovečanstva. Tvrdim da značaj tih pojava treba shvatiti kao privatizaciju *podele znanja u društvu*, kao ključne odlike društvenog poretka u XXI veku.

U drugom delu govorimo o preseljenju nadzornog kapitalizma iz onlajn okruženja u stvarni svet, što je posledica konkurencije na tržištu prognostičkih proizvoda koji obećavaju izvesnost. Proučićemo tu novu *industriju stvarnosti*, koja podrazumeva preuzimanje svih aspekata ljudskog iskustva kao sirovine za pretvaranje u bihevioralne podatke. Ti novi poslovi velikim delom se obavljaju pod krinkom „personalizacije“ i zabašuruju agresivno kopanje po intimnim skrovištima života. Međutim, kako konkurencija jača, nadzorni kapitalisti uviđaju da iskopavanje ljudskog iskustva nije dovoljno. Sirovine od kojih nastaju najbolje prognoze dobijaju se uplitanjem u naše iskustvo da bi se ponašanje ljudi oblikovalo u korist komercijalnih interesa nadzornih kapitalista. Smišljaju se novi automatizovani protokoli koji utiču na ljudsko ponašanje i u potrebnoj meri ga menjaju dok se istovremeno sredstva za proizvodnju podređuju novim i sve kompleksnijim *sredstvima za modifikaciju ponašanja*. Dejstvo tih novih protokola možemo uočiti u Fejsbukovim eksperimentima s emocionalnom zarazom i „igrom“ proširene stvarnosti (*augmented reality*) Pokemon go, u saradnji sa Guglom. Dokaz naše letargije jeste činjenica da je američko društvo pre samo nekoliko decenija osudilo tehničke masovne modifikacije ponašanja kao neprihvatljive pretnje ličnoj autonomiji i demokratskom poretku. Danas ista praksa nailazi na mlak otpor, pa jedva i na raspravu iako je postala rutinska i sveprožimajuća pojava čiji je cilj što veća dobit od nadzora. Poslove nadzornog kapitalizma

smatram pretnjom po osnovno *pravo na buduće vreme*, što se odnosi na sposobnost pojedinca da zamisli, planira, obeća i projektuje budućnost. To je glavni preduslov za postojanje slobodne volje i, što je bitnije, unutrašnjih resursa iz kojih crpimo *volju za volju*. Postavljam pitanje: Kako im je to pošlo za rukom? – i na njega odgovaram. Drugi deo završava se razmišljanjem o našoj dosadašnjoj i budućoj istoriji. *Ako je industrijski kapitalizam ozbiljno ugrozio prirodu, kakvu će tek štetu nadzorni kapitalizam naneti ljudskoj prirodi?*

Treći deo bavi se usponom instrumentarne moći, njenim odrazom u sveprisutnoj perceptivnoj, umreženoj, računarskoj infrastrukturi koju zovem *Veliki drugi*, kao i novom, duboko antidemokratskom vizijom društva i društvenih odnosa koju te dve pojave donose. Tvrdim da je instrumentarizam dosad nezabeležena vrsta moći koju je teško razumeti delom i zbog sindroma „kola bez konjske vuče“. Instrumentarna moć posmatra se kroz staru prizmu totalitarizma i zato ne vidimo ono što je drugačije i opasno. Totalitarizam je transformacija države u projekat totalnog posedovanja. Instrumentarizam i njegova materijalizacija u Velikom drugom ukazuju na transformaciju tržišta u projekat totalne izvesnosti, što bi bilo nezamislivo izvan digitalnog miljea i logike nadzornog kapitalizma. Nakon što imenujem i analiziram instrumentarnu moć, dalje ispitujem njeno intelektualno poreklo u teorijskoj fizici i njenom potonjem izrazu u delima radikalnog bihevioriste B. F. Skinnera.

U trećem delu pratimo prolazak nadzornog kapitalizma kroz drugu fazu promene. Prva je bila preseljenje iz virtuelnog u stvarni svet. U drugoj je težište njegovog dejstva pomereno sa stvarnog na društveni svet, a samo društvo postalo je novi predmet iskopavanja i kontrole. Kao što je industrijsko društvo bilo zamišljeno kao funkcionalna mašina, tako se i instrumentarno društvo zamišlja kao ljudska simulacija sistema mašinskog učenja – kao misaona košnica u kojoj svaki element uči i dela u saglasju sa svakim drugim elementom. U modelu mašinskog sliva, „sloboda“ svake pojedinačne mašine podređena je znanju sistema kao celine. Instrumentarna moć namerava da organizuje, pogura i podese društvo tako da postigne sličan *društveni sliv*, pri čemu će pritisak grupe i računarska izvesnost zameniti politiku i demokratiju, a onda i ugušiti iskustvo stvarnosti i društvenu funkciju indivi-

dualizovanog postojanja. Najmlađi pripadnici naših društava već trpe dejstvo mnogih od tih destruktivnih dinamika u formi vezanosti za društvene medije. To je prvi globalni eksperiment u ljudskoj košnici. Razmatram posledice tih pojava na drugo elementarno pravo: *pravo na utočište*. Čovekova potreba za nepovredivim skloništem opstajala je u civilizovanim društvima od davnina, a sada je na meti nadzornog kapitala koji gradi svet „bez izlaza“, što će imati duboke posledice po budućnost ljudi na tom novom rubu moći.

U poslednjem poglavlju zaključujem da se nadzorni kapitalizam na neočekivane načine odvaja od istorije tržišnog kapitalizma. Pritom zahteva neograničenu slobodu i totalno znanje, napušta recipročne odnose kapitalizma s ljudima i društvom i nameće totalizujuću kolektivističku viziju života u košnici, pod budnim okom i kontrolom nadzornih kapitalista i njihovog informacionog sveštenstva. Nadzorni kapitalizam i njegova rastuća instrumentarna moć prevazilaze istorijske norme kapitalističkih ambicija i posežu za ljudskim, društvenim i političkim teritorijama daleko izvan konvencionalnih institucionalnih područja privatnih firmi ili tržišta. Zato ga je najbolje opisati kao *napad iz vazduha*. Nije to državni udar, nego udar na suverenitet ljudi. Ta dominantna sila opasno je skrenula ka demokratskoj dekonsolidaciji koja danas pretil liberalnim društvima Zapada. Samo „mi, narod“ možemo joj stati na put, prvo tako što ćemo imenovati tu dosad nepoznatu pojavu, a zatim pronaći nove oblike udružene akcije. Treba pružiti konačni otpor da bismo vratili primat svetloj ljudskoj budućnosti kao temelju naše informacione civilizacije. *Ako će nam digitalna budućnost biti dom, onda je na nama da ga uredimo.*

Kombinujem metode sociologa naklonjenog teoriji, istoriji, filozofiji i kvalitativnom istraživanju s metodama esejiste: neobičan je to pristup, ali izabrala sam ga namerno. Kao esejista, povremeno se služim sopstvenim iskustvima zato što smo skloniji letargiji kad ove kritične teme proučavamo kao apstrakcije povezane s tehnološkim i ekonomskim silama koje su izvan našeg dometa. Ne možemo u potpunosti pojmiti ozbiljnost posledica nadzornog kapitalizma ako ne vidimo ožiljke koje on ostavlja na telu naše svakodnevice.

Kao sociologa, privukli su me radovi ranijih teoretičara koji su u svojim epohama nailazili na nepoznate pojave. Čitajući iz tog ugla,

iznova su me zadivili intelektualna hrabrost i pionirski zaključci klasičnih autora poput Dirkema, Marksa i Vebera koji su smelo iznosili teorije o industrijskom kapitalizmu i industrijskom društvu dok se ono oko njih razvijalo tokom XIX i početkom XX veka. Moj rad takođe su nadahnuli mislioci sredine XX veka, kao što su Hana Arent, Teodor Adorno, Karl Polanji, Žan-Pol Sartr i Stenli Milgram. Svi oni trudili su se da imenuju ono što je u njihovo vreme bilo bez presedana, suočavajući se s teško shvatljivim pojavama poput totalitarizma i nastojeći da predvide njihove posledice po budućnost čovečanstva. Takođe sam dosta naučila iz mnogobrojnih razmišljanja naučnika-vizionara, kritičara tehnologije i studioznih istraživačkih novinara koji su mnogo doprineli rasvetljavanju ključnih tačaka na mapi koju ovde prikazujem.

Prethodnih sedam godina, pomno sam proučavala glavne predstavnike nadzornog kapitalizma i njihove rastuće eko-sisteme klijenata, konsultanata i konkurenata, posmatrajući ih u širem kontekstu tehnologije i nauke o podacima koje definišu duh Silicijumske doline. Tu je važno ukazati na još jednu bitnu razliku. Kao što nadzorni kapitalizam ne treba izjednačavati s tehnologijom, tako ni novu logiku akumulacije ne treba poistovećivati s određenom kompanijom ili grupom kompanija. Pet najvećih internet kompanija – Epl, Gugl, Amazon, Majkrosoft i Fejsbuk – često se doživljavaju kao jedinstvena celina sa sličnim strategijama i interesima, ali to nije slučaj kad je reč o nadzornom kapitalizmu.

Pre svega, treba razlikovati kapitalizam od nadzornog kapitalizma. O tome ću detaljnije govoriti u trećem poglavlju, ali zasad samo napominjem da se ta razlika delom ogleda u svrsi i metodima prikupljanja podataka. Kad firma prikuplja podatke o ponašanju uz pristanak korisnika i isključivo da bi poboljšala proizvod ili uslugu, primenjuje praksu kapitalizma, a ne i nadzornog kapitalizma. Svih pet najvećih tehnoloških kompanija ima odlike kapitalista, ali ne i nadzornih kapitalista, bar za sada.

Epl je, na primer, dosad umeo da postavi granicu uzdržavajući se od mnogih postupaka koji su, po mom mišljenju, svojstveni režimu nadzornog kapitalizma. Njegovo postupanje u tom smislu nije savršeno, ta granica ponekad je elastična i Epl bi mogao da promeni dosadaš-

nju orijentaciju ili da učini nešto mimo nje. Amazon se nekada dičio umećem da ispuni želje svojih kupaca i da postigne vrli krug prikupljanja podataka i unapređenja usluga. Obe firme zarađuju na fizičkim i digitalnim proizvodima. Za razliku od kompanija koje se bave samo podacima, trpe manji finansijski pritisak da steknu dobit od nadzora. Ipak, u devetom poglavlju ćemo videti da se Amazon, sudeći po novom naglasku na „personalizovane“ usluge i prihode od trećih strana, priklanja nadzornom kapitalizmu.

To da li je korporacija potpuno prešla u tabor nadzornih kapitalista nema nikakve veze s ostalim suštinski važnim pitanjima njenog poslovanja: od monopolističke i protivkonkurentske prakse u slučaju Amazona do formiranja cena, poreskih strategija i politike zapošljavanja kod Epla. Nema nikakvih jemstava ni za budućnost. Vreme će pokazati da li će se Epl privoleti nadzornom kapitalizmu, zadržati sadašnji stav ili možda čak proširiti ambicije i ponuditi održiv, alternativni put ka budućnosti čovečanstva u skladu s idealima autonomije pojedinca i očuvanja najdubljih vrednosti demokratskog društva.

Kad podvlačimo te razlike, važno je primetiti da čak i kad se naša društva usprotive štetnoj praksi tehnoloških kompanija kao kapitalista, poput stvaranja monopola ili narušavanja privatnosti, ti postupci neće nužno stati na put njihovoj posvećenosti nadzornom kapitalizmu i predanosti njegovom razvoju. Tako, recimo, pozivi da se Gugl ili Fejsbuk restrukturiraju zbog pitanja konkurencije lako bi mogli dovesti do osnivanja više, doduše manjih nadzornih kapitalista, čime bi se omogućila pojava još većeg broja konkurenata slične orijentacije. Isto tako, obustava Guglovog i Fejsbukovog duopola u domenu onlajn oglašavanja neće smanjiti domet nadzornog kapitalizma ako se tržište onlajn reklama naprosto podeli na pet ili pedeset nadzornih kapitalista umesto na dva. U ovoj knjizi posebno se bavim novim aspektima poslovanja nadzornih kapitalista koji se moraju osporiti i ukloniti da bi se ta tržišna forma zaustavila i porazila.

Iako prvenstveno govorim o Guglu, Fejsbuku i Majkrosoftu, celovita kritika tih firmi kao takvih nije moj cilj. Zapravo, doživljavam ih kao epruvete u kojima se najlakše proučava DNK nadzornog kapitalizma. Kao što sam napomenula, namera mi je da mapiram novu logiku i njene postupke, a ne pojedine kompanije ili njihove tehnologije.

Posmatram čas jednu, čas drugu da bih izvela zaključke pomoću kojih ću nacrtati mapu, baš kao što su raniji posmatrači proučili mnogo primera da bi shvatili nekada novu logiku menadžerskog kapitalizma i masovne proizvodnje. Osim toga, nadzorni kapitalizam izmišljen je u Sjedinjenim Državama: u Silicijumskoj dolini i Guglu. Po tome se svrstava među američke izume koji su, poput masovne proizvodnje, postali globalna stvarnost. Zbog toga se veliki deo teksta fokusira na zbivanja u SAD, mada su njihove posledice osetne u celom svetu.

Istražujući praksu Gugla, Fejsbuka, Majkrosofta i drugih nadzornih kapitalista, pažljivo sam proučila intervjuje, patente, finansijske izveštaje, govore, konferencije, video-snimke, te korporativne programe i politike. Između 2012. i 2015. razgovarala sam s pedeset dvoje analitičara podataka iz devetnaest kompanija, koji u zbiru imaju 586 godina iskustva s visokotehnološkim korporacijama i startapovima, prvenstveno u Silicijumskoj dolini. Ti razgovori obavljani su u periodu kad sam stekla osnovno razumevanje nadzornog kapitalizma i njegove materijalne infrastrukture. U početku sam stupila u kontakt tek s nekolicinom uglednih analitičara podataka, viših kreatora softvera i specijalista za „internet stvari“. Krug mojih ispitanika širio se kako su me oni sami upoznavali sa svojim kolegama. Razgovori, od kojih su neki trajali po više sati, obavljani su uz garanciju poverljivosti i anonimnosti, ali moja zahvalnost sagovornicima je lična i ovde je javno iskazujem.

U knjizi ćete naći poneki stih iz *Soneta iz Kine*, kao i ceo XVIII sonet V. H. Odn. Volim taj ciklus Odnove poezije, taj gorki prikaz mitske istorije čovečanstva, večite borbe protiv nasilja i dominacije, kao i bezvremene moći ljudskog duha i njegove nepokolebljive rešenosti da sâm sebi kreira budućnost.

**OSNOVE NADZORNOG
KAPITALIZMA**

Deveti avgust 2011: postavljena je pozornica za nastup nadzornog kapitalizma

*Odasvud pretnje vrebaju neznane,
al' pesniku i zakonodavcu
uzmak anđeli brane.*

V. H. Odn
Soneti iz Kine, II

Devetog avgusta 2011, tri događaja koja su se odigrala hiljadama kilometara daleko jedan od drugog ukazala su na ogroman potencijal i ozbiljne pretnje koje su se nadvile nad našom mladom informacionom civilizacijom. Kao prvo, Epl – pionir Silicijumske doline – obećavao je ostvarenje digitalnog sna o novim rešenjima starih ekonomskih i društvenih problema. Pretekavši Ekson Mobil (Exxon Mobil), postao je korporacija s najvećim akcijskim kapitalom na svetu. Kao drugo, pogibija jednog mladića u policijskoj akciji u Londonu izazvala je masovne neredе najpre u gradu, a zatim i u čitavoj zemlji. Eksplozivan rast digitalne industrije ni posle čitave decenije nije uspeo da sanira posledice niske javne potrošnje svojstvene neoliberalnoj ekonomiji i ekstremne nejednakosti koja je iz nje proistekla. Previše ljudi smatralo je da im je oduzeta šansa za budućnost, a bes i nasilje ostali su im jedino pribežište. Kao treće, građani Španije zatražili su od Gugla da poštuje njihovo „pravo da budu zaboravljeni“ da bi sebi obezbedili izglede za ljudsku budućnost. Taj sudbonosni događaj pokazao je svetu da se utešni snovi o pravednijoj, demokratskoj digitalnoj budućnosti

vrlo brzo pretvaraju u košmar, najavivši globalno političko nadmetanje oko amalgama digitalnih mogućnosti i kapitalističkih ambicija. Taj letnji dan stalno iznova preživljavamo kao u nekoj drevnoj pripovesti, osuđeni da se neprekidno vrtimo u tom začaranom krugu dok kroz demokratske procese, moć privatnih društava, neznanje ili lutanje ne pronađemo dušu svoje informacione civilizacije.

I. Eplov preokret

Epl je stupio na muzičku scenu usred odsudne bitke između ponude i tražnje. S jedne strane bili su mladi ljudi, čije je oduševljenje Napsterom i drugim formama razmene muzičkih datoteka otkrilo novo svojstvo tražnje: kupovaću kako ja hoću, šta ja hoću, kad hoću i gde hoću. S druge strane utaborili su se predvodnici muzičke industrije, odlučivši da zastraše protivnika i toj tražnji stanu na rep sudskim gonjenjem i kažnjavanjem najzagriženijih korisnika Napstera. Ponudivši komercijalno i pravno prihvatljivo rešenje, Epl je premostio taj jaz tako što je istovremeno odgovorio na promenjene potrebe pojedinaca i pružio ruku saradnje predstavnicima industrije. Ako je Napster hakovao muzičku industriju, Epl je hakovao kapitalizam.

Lako je zaboraviti koliko je taj Eplov preokret bio dramatičan. Dobit mu se vinula u nebesa prvenstveno zahvaljujući prodaji ajpada (iPod), ajtjunza (iTunes) i ajfona (iPhone). *Bloomberg Businessweek* pisao je da su analitičari s Vol strita „sluđeni“ Eplovim misterioznim „čudom“. Jedan je čak zavapio: „Ne možemo čak ni da napravimo projekciju pojedinih mogućnosti (...). To kao da je religija.“⁴¹ Čak i za današnje vreme, brojke deluju impozantno. U oktobru 2003, samo tri dana po otvaranju platforme ajtjunz kompatibilne s vindouzom (Windows), slušaoci su već preuzeli milion kopija besplatnog softvera i kupili milion pesama. Stiv Džobz je tim povodom izjavio: „Za manje od nedelju dana, oborili smo sve rekorde i postali najveća onlajn muzička kompanija na svetu.“⁴² U roku od mesec dana, preuzeto je pet

miliona pesama, za naredna tri meseca deset miliona, a u sledećem kvartalu još dvadeset pet miliona. Četiri i po godine kasnije, januara 2007, zabeležene su ukupno dve milijarde preuzimanja, a 2013, nakon samo šest godina, čak dvadeset pet milijardi. Epl je 2008. prevazišao čak i Volmart (Walmart) i postao najveća prodavnica muzike na svetu. Prodaja ajpoda bila je podjednako uspešna – od milion uređaja u prvih mesec dana do čak sto miliona posle manje od četiri godine, kad su ajpodove funkcije ugrađene u revolucionarni ajfon, podigavši promet za ceo stepen. U jednoj studiji prinosa na berzanska ulaganja iz 2017. navodi se da je Epl investitorima doneo veću zaradu nego bilo koja druga američka kompanija u prošlom veku.³

Stotinu godina pre ajpoda, masovna proizvodnja najavila je novu eru otkrivši paralelni univerzum ekonomske vrednosti skriven u novim i vrlo slabo shvaćenim masovnim potrošačima koji su želeli da kupe robu, ali po pristupačnim cenama. Henri Ford je smanjio cenu automobila za 60 odsto primenivši revolucionarnu logiku velikog obima proizvodnje i niskih cena po artiklu. Nazvao ju je „masovnom proizvodnjom“ i sažeo u čuvenoj izjavi: „Automobil možete dobiti u bilo kojoj boji sve dok je crna.“

Predsednik Dženeral motorsa Alfred Sloun kasnije je detaljnije objasnio taj princip: „U trenutku kad [potrošačima] predstavimo proizvod, u obavezi smo i da ga prodamo jer smo u samo njegovo plasiranje na tržište uložili ogroman novac.“⁴ Baš kao Ford i Sloun, muzička industrija takođe je diktirala potrošačima šta da kupe. Ulagalo se u proizvodnju i distribuciju CD-ova i potrošači su morali baš njih da kupuju.

Prilagodivši model T novoj pojavi masovne potrošnje, Henri Ford je među prvima pronašao zlatnu žilu. Kao što je bio slučaj s ajpodom, i Fordova fabrika modela T morala je da odgovori na zahuktalu tražnju. Masovnoj proizvodnji moglo se podvrgnuti bukvalno sve, pa je tako i bilo. Promenila je okvir proizvodnje u čitavoj privredi i svetu, uspostavivši dominaciju novog kapitalizma masovne proizvodnje kao osnove za stvaranje bogatstva u XX veku.

Inovacije u formi ajpoda i ajtjunza postavile su vekovnu industrijsku logiku naglavačke, iskoristivši nove mogućnosti digitalne tehnologije da *preokrenu* iskustvo potrošača. Epl je uspostavio drugačiji

odnos između slušalaca i muzike, primenivši drugačiju komercijalnu logiku koja je nama danas poznata, ali je tada doživljavana kao revolucionarna.

Eplova inverzija počivala je na nekoliko ključnih elemenata. Digitalizacija je omogućila *izbavljenje* vredne imovine – u ovom slučaju, pesama – iz institucionalne tamnice. Skupe institucionalne procedure koje je Sloun opisao eliminisane su otvaranjem direktnog kanala prema slušaocima. U slučaju CD-ova, na primer, Epl je *zaobišao* fizičku proizvodnju proizvoda, sve sa pakovanjem, pravljenjem zaliha, skladištenjem, marketingom, transportom, distribucijom i fizičkom prodajom. Kombinacijom ajtjunza kao platforme i ajpoda kao uređaja, slušaocima je pružena prilika da neprekidno *preraspoređuju* pesme po sopstvenom nahodanju. Ne postoje dva ajpoda iste sadržine na svetu, a na jednom uređaju ona se menja iz dana u dan, pri čemu slušaoci sami odlučuju o njenom dinamičkom obrascu. Bio je to nepodnošljiv udarac za muzičku industriju i njene satelite – prodavce, marketare i slično, ali novi slušaoci želeli su upravo to.

Kako da shvatimo taj uspeh? Eplovo „čudo“ obično se pripisuje njegovom genijalnom dizajnu i marketingu. Insistiranje potrošača da dobiju „šta hoće, kad, gde i kako hoće“ izjednačavalo se sa željom za „pogodnošću“ i ponekad nipodaštavalo kao narcizam ili hirovitost. Po mom mišljenju, ta obrazloženja blede pred neviđenim obimom Eplovih dostignuća. Predugo smo pristajali na površna objašnjenja Eplove čudesne fuzije kapitalizma i digitalne tehnologije umesto da se zapitamo kakve su to istorijske sile dovele do ovog novog oblika života.

Kao što se Ford prilagodio pojavi masovne potrošnje, Epl je među prvima doživeo epohalan komercijalni uspeh odgovorivši na potrebe novog društva pojedinaca i njihovu želju za individualnom potrošnjom. Taj preokret proistekao je iz šireg konteksta komercijalnih promena. Digitalna era napokon je ponudila sredstva da se potrošnja s masovne preusmeri na individualnu, oslobodivši i preusmerivši poslove i imovinu kapitalista. Nudila je nešto potpuno novo, preko potrebno i operativno neizvodljivo izvan umreženih digitalnih prostora. Prećutno obećanje da će zastupati naše nove potrebe i vrednosti i njima se povinovati godilo je našem osećanju dostojanstva i vrednosti, potvrdivši da smo bitni. Omogućivši potrošačima predah od diktata

institucionalnog sveta koji ne pridaje značaj njihovim individualnim potrebama, raskršćila je prolaz novom racionalnom kapitalizmu koji je u stanju da pomiri ponudu i tražnju tako što će nam dati ono što zaista želimo, i to tačno onako kako mi hoćemo.

Kao što ću objasniti u narednim poglavljima, iste istorijske okolnosti koje su uslovile basnoslovan uspeh ajpoda probudile su nadu da će nam internet doneti emancipaciju i tako nas rešiti nejednakosti i marginalizacije. I što je za ovu priču najbitnije, iste te okolnosti poslužiće kao zaklon iza koga će se nadzorni kapitalizam ukoreniti i nabujati. Konkretnije, i Eplovo čudo i nadzorni kapitalizam duguju zahvalnost destruktivnom sudaru dveju suprotstavljenih istorijskih silâ. Jedan vektor pripada dužoj istoriji modernizacije i vekovnog prelaska društvenih afiniteta s masovnog na individualno. Drugi opisuje višedecenijsko oblikovanje i primenu neoliberalne ekonomske paradigme: njene političke ekonomije, njene transformacije društva, a posebno njene namere da preusmeri, potčini, spreči i čak suzbije individualnu potrebu za psihološkim samoodređenjem i moralnim postupanjem. U narednim odeljcima ukratko ćemo skicirati taj sudar i pružiti opis stanja kom ćemo se vratiti u nastavku, kad budemo govorili o munjevitom usponu nadzornog kapitalizma.

II. Dva moderna doba

Kapitalizam se razvija u skladu s potrebama ljudi u određenom vremenu i prostoru. Henri Ford je u tom smislu bio jasan: „Masovna proizvodnja počinje uočavanjem opšte potrebe.“⁴⁵ U vreme kad su se proizvođači automobila u Detroitu bavili luksuznim vozilima, samo Ford je prepoznao „naciju“ novih modernih pojedinaca – poljoprivrednika, nadničara i prodavaca – koji su imali malo a želeli mnogo, ali po pristupačnoj ceni. Njihova „tražnja“ proizašla je iz istih uslova života koji su nadahnuli Forda i njegove ljude kad su prepoznali transformativnu moć nove logike standardizovane proizvodnje velikog

obima po niskoj jediničnoj ceni koštanja. Fordova čuvena „dnevnicica od pet dolara“ odrazila je sistemsku logiku reciprociteta. Isplaćujući radnicima na montažnim trakama tada nezamislivo visoke nadnice, shvatio je da čitav poduhvat masovne proizvodnje počiva na prosperitetnoj populaciji masovnih potrošača.

Mada su ta tržišna forma i njeni rodonačelnici u mnogo čemu grešili i izazvali mnogo nasilja, njena populacija novih, modernih pojedinaca bila je cenjena kao neophodan izvor kupaca i radnika. Njena zavisnost od svojih zajednica usloviće niz institucionalizovanih reciprociteta. Spolja su dramu pristupa jeftinoj robi i uslugama oblikovale demokratske mere i metodi kontrole kojima su se zagovarala i štitila prava i bezbednost radnika i potrošača. Iznutra su nastali sistemi zapošljavanja na neodređeno vreme, napretka u karijeri i stalnog rasta zarada i doprinosa.⁶ I zaista, iz perspektive poslednjih četrdeset godina, tokom kojih je ta tržišna forma sistematski uništavana, njen odnos uzajamnosti sa društvenim poretkom, koliko god problematičan i nesavršen, bio je jedna od njenih najistaknutijih karakteristika.

To znači da su nove tržišne forme najproduktivnije kad se oblikuju u skladu s istinskim potrebama i mentalitetom ljudi. Veliki sociolog Emil Dirkem zaključio je to još u osvit XX veka, a njegova zapažanja poslužiće nam kao važan oslonac u ovoj knjizi. Posmatrajući dramatične promene koje je industrijalizacija donela u njegovo vreme – fabrike, usku specijalizaciju i kompleksnu podelu rada – Dirkem je uvideo da su ekonomisti u stanju da ih opišu, ali ne i da shvate njihov *uzrok*. Tvrdio je da nastaju zbog izmenjenih potreba ljudi i da ekonomisti (kao i danas) sistematski prenebregavaju te društvene činjenice:

Podelu rada shvatamo drugačije nego ekonomisti. Za njih se ona, u suštini, svodi na veću proizvodnju. Za nas je ta veća proizvodnja samo nužna posledica, rezultat određene pojave. Ne specijalizujemo se da bismo više proizvodili, nego da bismo opstali u *novim životnim uslovima* koji su nam nametnuti.⁷

Ovim hoće da kaže da je večita čovekova potreba da uspešno obitava u datim „životnim uslovima“ upravo ona nevidljiva uzročna sila koja dovodi do podele rada, tehnologije, organizacije rada, kapitalizma, pa i same civilizacije. Sve se to kali u istom ognju ljudske potrebe

koja proističe iz onoga što Dirkem naziva sve nasilnijom borbom za bolji život: „Rad je sve podeljeniji“ što je „borba za egzistenciju odsudnija.“⁸ Racionalnost kapitalizma odražava tu, doduše nesavršenu, usklađenost s potrebama koje ljudi imaju dok nastoje da žive što bolje, savladavajući egzistencijalne uslove svog vremena i prostora.

Ukoliko ih posmatramo kroz tu prizmu, vidimo da kupci Fordovog neverovatnog modela T i novi kupci ajpoda i ajfona zaista jesu odraz životnih uslova svog doba. I jedni i drugi zapravo su plod različitih faza vekovnog procesa „individualizacije“, a to je ljudski pečat na modernom dobu. Fordovi masovni potrošači pripadali su takozvanom „prvom modernom dobu“,⁹ dok su novi uslovi „drugog modernog doba“ proizveli pojedinca za koga će Eplova inverzija i mnoge potonje digitalne inovacije biti suštinski bitne. To drugo moderno doba prizvalo je u naše živote Gugl, Fejsbuk i njima slične, sasvim neočekivano omogućivši i rađanje nadzornog kapitalizma.

Kakva su to moderna doba i zašto su bitna za našu priču? Pojava pojedinca kao nosioca moralnog delanja i izbora prvobitno je zabeležena na Zapadu, gde su se najpre za nju stvorili uslovi. Ustanovimo prvo da „individualizacija“ kao pojam nije isto što i „individualizam“ po shvatanju neoliberalne ideologije, koji podrazumeva da celokupnu odgovornost za uspeh ili neuspeh snosi nekakav mitski, razjedinjeni, izolovani pojedinac, osuđen na život u neprekidnom nadmetanju, izdvojen iz odnosa, zajednice i društva. Ne podrazumeva ni psihološki proces „individuacije“ koji se odnosi na doživotnu samospoznaju. Individualizacija u našem kontekstu posledica je dugoročnih procesa modernizacije.¹⁰

Do poslednjih nekoliko minuta istorije čovečanstva, na život pojedinca presudno su uticali krv i podneblje, pol i rodbinski odnosi, stalež i religija. Ja sam kćerka svoje majke. Ja sam sin svoga oca. Poimanje ljudskog bića kao *individue* vekovima se postepeno uobličavalo, istrgavši se iz tih drevnih mengela. Pre otprilike dvesta godina otisnuli smo se prvim modernim putem na kom se život više nije prenosio s pokolenja na pokolenje saglasno tradicijama sela i klana. To „prvo moderno doba“ označava vreme kad su se mnogi „individualizovali“, odvojivši se od tradicionalnih normi, značenja i pravila.¹¹ Drugim rečima, svaki život postao je neizvesna stvarnost koju tek treba otkriti, a

ne izvesnost koju treba proživeti. Uprkos tome što je za mnoge i danas tradicionalni svet neokrtnjen, ipak se više ne može smatrati jedinim mogućim putem.

Često razmišljam o čukunbabinoj i čukundedinoj hrabrosti. Kakvu li su samo tugu, užas i strepnju iskusili kad su 1908, bežeći od kozačkog zuluma u svom seocetu nadomak Kijeva, uprtili svoje petoro dece, uključujući mog dedu Maksa, tada četvorogodišnjaka, i celokupan imetak na zaprežna kola i poterali konje ka parobrodu za Ameriku? Poput miliona drugih pionira prvog modernog doba, utekli su od feudalnog sveta i improvizovali život novog kova. Maks će se kasnije oženiti Sofi i zasnovati porodicu daleko od ritmova njihovih rodnih selâ. Španski pesnik Antonio Maçado opevao je uzbuđenje i odvažnost tih pripadnika prvog modernog doba čuvenim stihovima: „Putniče, puta nema. Put se hodom utire.“ To je pravo značenje potrage: put istraživanja i samotvorenja, a ne posezanje za gotovim odgovorima.

Novo industrijsko društvo ipak je sačuvalo mnoge hijerarhijske motive starijeg feudalnog sveta u svojim obrascima pripadnosti na osnovu klase, rase, zanimanja, religije, etniciteta, pola i levijatana masovnog društva: korporacija, radnih mesta, sindikata, crkava, političkih partija, građanskih udruženja i obrazovnih sistema. Taj novi svetski poredak masâ i njegova birokratska logika koncentracije, centralizacije, standardizacije i administracije i dalje su životima pojedinaца pružali čvrsta sidra, smernice i ciljeve.

U poređenju sa svojim roditeljima i svim prethodnim generacijama, Sofi i Maks sami su doneli mnogo više odluka, ali svakako ne sve. Sofi je znala da će ona podizati potomstvo. Maks je znao da će on zarađivati za život. Čovek se prilagođava onome što svet nudi i sledi pravila. Niko ga ne pita za mišljenje niti sluša šta ima da kaže. Očekuje se da čini ono što *treba* da čini i malo-pomalo gura napred: zasnuje lepu porodicu, pa onda zaradi za kuću, automobil, mašinu za pranje rublja i frižider. Pioniri masovne proizvodnje, poput Henrija Forda i Alfreda Slouna, našli su način da mu sve to obezbede po pristupačnoj ceni.

Ako je čovek i osećao strah, to je bilo zbog obaveze da ispuni zahteve svoje uloge. Očekivalo se da suzbije svaki osećaj za sopstvo koji se prelivao preko ivica date društvene uloge, čak i po cenu psihičke patnje. Socijalizacijom i prilagođavanjem bavile su se psihologija i socio-

logija, smatrajući užu porodicu za „fabriku“ za „proizvodnju ličnosti“ spremnih da se usaglasе s normama masovnog društva.¹² Te „fabrike“ takođe su izazivale mnogo bola: zabašurenu ženstvenost, prikrivenu homoseksualnost, ateiste koji idu u crkvu i pobačaje po raznim ćumezima. Na kraju su ipak proizvele ljude poput vas i mene.

Kad sam se otisnula na put, nije bilo mnogo odgovora, nisam imala uzora niti bilo kakav kompas s izuzetkom vrednosti i snova koje sam nosila u sebi. Nisam bila sama. Na putu je bilo mnogih drugih koji su krenuli u istu avanturu. Bili smo plodovi prvog modernog doba, ali smo na svet doneli novi mentalitet: „drugo moderno doba“.¹³ Ono što je počelo kao moderno skretanje u odnosu na tradicionalne životne obrasce preraslo je u novo društvo ljudi rođenih s osećanjem psihološke individualnosti, koji su nosili prirodno dvoseklo pravo u formi oslobođenja i neizbežnosti. Imamo i pravo i obavezu da biramo kako ćemo živeti. Ne pristajući da budemo anonimni pripadnici mase, osećamo da imamo pravo na samoodređenje, što je nama normalno, ali bi za Sofi i Maksa bilo bezizgledan čin oholosti. To stanje uma neverovatno je podvig ljudskog duha, mada je istovremeno doživotna osuda na neizvesnost, nespokojstvo i stres.

Od druge polovine XX veka, priča o individualizaciji napravila je zaokret ka „drugom modernom dobu“. Moderno doba industrijalizacije i kapitalizam masovne proizvodnje u njegovom središtu proizveli su veće bogatstvo nego što se ikad ranije moglo zamisliti. Tamo gde je to bogatstvo išlo ruku pod ruku sa demokratskom politikom, politikom njegove raspodele, pristupom obrazovanju i zdravstvenoj zaštiti i snažnim institucijama građanskog društva, počelo je da se pomalja novo „društvo pojedinaca“. Stotine miliona ljudi mogle su da iskuse ono što je nekada bilo namenjeno samo malobrojnoj eliti: univerzitetsko obrazovanje, putovanja, duži životni vek, višak prihoda, bolji životni standard, širok pristup potrošnim dobrima, raznovrsne tokove komunikacija i informisanja, kao i specijalizovani umni rad.

Hijerarhijski društveni sklop i masovno društvo prvog modernog doba obećavali su predvidljive nagrade, ali sâm njihov uspeh nas je oslobodio i gurnuo na obale drugog modernog doba, u zagrljaj ispunjenijem i bogatijem životu. Zahvaljujući obrazovanju i umnom radu, bolje smo ovladali jezikom i izoštrili svoju misao, opremivši se tako

za lično poimanje i mišljenje. Komunikacija, informacije, potrošnja i putovanja podstakli su razvoj samosvesti i mašte, produbivši nam perspektive, vrednosti i stavove do te mere da se više nismo mogli omeđiti predodređenim ulogama ili grupnim identitetom. Bolja zdravstvena nega i duži životni vek dali su nam dovoljno vremena za produbljivanje i sazrevanje samosvojnosti, učvrstivši legitimitet ličnog identiteta nasuprot ustaljenim društvenim normama.

Čak i kad se vraćamo tradicionalnim ulogama, to su sada izbori, a ne apsolutne istine nametnute rođenjem. Kao što je veliki poznavalac identiteta Erik Erikson jednom primetio: „Današnjeg pacijenta najviše brine u šta treba da veruje i šta treba, ili može, da bude ili postane. Nasuprot tome, u ranom periodu razvoja psihoanalize, pacijenta su najviše morale inhibicije koje su ga sprečavale da bude ono što je mislio da zna da jeste.“¹⁴ To novo stanje svesti posebno je bilo izraženo u bogatijim zemljama, ali istraživanja pokazuju da u skoro svakoj svetskoj regiji pripadnike drugog modernog doba odlikuju izraženi pluraliteti.¹⁵

Prvo moderno doba suzbijalo je razvoj i iskazivanje sopstva u korist kolektivnih rešenja, ali je zato u drugom modernom dobu sopstvo postalo sve što imamo. Novo osećanje psihološke samosvojnosti preplavilo je svet mnogo pre pojave interneta, koji ga je samo pojačao. Učimo kako da sastavimo svoj život kroz pokušaje i greške. Nema da-tosti. Sve se mora preispitati, ponovo dogovoriti i rekonstruisati pod uslovima koji su nam prihvatljivi: porodica, religija, pol, rod, moral, brak, zajednica, ljubav, priroda, društvene veze, političko angažovanje, karijera, hrana...

Upravo su to novo stanje svesti i njegove potrebe prizvali internet i sve obimniju informacionu mašineriju u našu svakodnevicu. Životne nedaće, u odsustvu predodređene sudbine, navele su nas da se okrenemo informativnim resursima novog digitalnog miljea jer nas osnažuju i pružaju nove mogućnosti da se naš glas čuje dalje i da sami izaberemo obrasce povezivanja. Ta pojava seže toliko duboko da bi se bez preterivanja moglo reći da je pojedinac, kao tvorac sopstvenog života, junak našeg doba, nezavisno od toga da li je to za nas emancipacija ili problem.¹⁶

Moderno doba je na Zapadu počivalo na kanonu načela i zakona po kojima su prava pojedinca nepovrediva, a svaki život je svetinja.¹⁷

Ipak, tek je u drugo moderno doba čovek počeo da oseća ono što je ustanovljeno u pravu. Ta doživljena istina pronašla je izraz u novom zahtevu da se u životu *ispuni* ono što je već propisano zakonom.¹⁸

Uprkos potencijalu da dovede do oslobođenja, život u drugom modernom dobu nije bio nimalo lak, a uslovi u kojima danas živimo odražavaju tu problematiku. Neki izazovi drugog modernog doba proizlaze iz neizbežne cene kreiranja i održanja sopstvenog života, mada je njegova nestabilnost takođe proizvod institucionalizovane promene ekonomske i društvene politike i prakse kao posledice neoliberalne paradigme i njene dominacije. Ta dalekosežna paradigma trebalo je da ograniči, preusmeri i suzbije sekularni talas zahteva za samoodređenje i okruženjâ u kojima ti zahtevi mogu da se ostvare. Naš život odvija se u *koliziji* vekovne priče o modernizaciji i višedecenijske priče o ekonomskom nasilju koje nas sprečava da ostvarimo bolji život.

Tu prekretnicu u ekonomskoj istoriji dokumentuje bogata i uverljiva literatura, a ja naprosto želim da skrenem pažnju na neke teme tog šireg narativa koje su suštinski važne za naše razumevanje tog sudara, a odnose se na životne uslove čija su posledica i Eplovo „čudo“ i potonji razvoj i rast nadzornog kapitalizma.¹⁹

III. Neoliberalno okruženje

Sredinom sedamdesetih godina XX veka, posleratni privredni poredak našao se pod pretnjom stagnacije, inflacije i strmoglavog smanjenja rasta, naročito u SAD i Velikoj Britaniji. I politički poredak našao se na udaru pripadnika drugog modernog doba – posebno studenata, mladih radnika, Afroamerikanaca, žena, Amerikanaca latinoameričkog porekla i drugih marginalizovanih grupa – koji su se okupili oko zahteva da im se obezbede jednaka prava i mogućnosti za javni govor i učešće u javnom životu. U Sjedinjenim Državama, rat u Vijetnamu bio je žarište društvenih nemira, a zbog korupcije otkrivene u aferi Votergejt javnost je insistirala na političkim reformama. U Ve-

likoj Britaniji, inflacija je napela industrijske odnose do tačke pucanja. U obema zemljama, avet naoko nezaustavljivog ekonomskog sunovrata, zajedno sa glasnim novim zahtevima od demokratskog društvenog sklopa, proizvela je zbunjenost, teskobu i očajanje kod izabраниh državnika nesposobnih da shvate zbog čega nekada pouzdana kejnsovska politika više ne uspeva da sredi stvar.

Neoliberalni ekonomisti dočekali su priliku da stupe na scenu, a njihove ideje ispunile su „politički vakuum“ u kom su se zatekle obe vlade.²⁰ Na čelu s austrijskim ekonomistom Fridrihom Hajekom, dobitnikom Nobelove nagrade 1974, i njegovim američkim kolegom Miltonom Fridmanom, kome je to odličje dodeljeno dve godine kasnije, u posleratnom periodu razrađivali su svoju radikalnu ekonomsku teoriju slobodnog tržišta, političku ideologiju i pragmatičan program na samoj margini struke, u senci dominantne Kejnsove škole. Napokon je došlo njihovih pet minuta.²¹

Načelo slobodnog tržišta nastalo je u Evropi kao stub odbrane od kolektivističkih ideologija totalitarizma i komunizma. Trebalo je da oživi veru u samoregulišuće tržište kao prirodnu silu toliko kompleksnu i savršenu da se naprosto mora potpuno osloboditi bilo kakvog vida državne kontrole. Hajek je objasnio potrebu za apsolutnim pojedinačnim i kolektivnim potčinjavanjem zahtevnoj disciplini tržišta kao nesagledivog „proširenog poretka“, nadređenog legitimnoj političkoj vlasti države. „Moderna ekonomija pokazuje da taj prošireni poredak (...) podrazumeva proces prikupljanja podataka (...) koji nijedna agencija za planiranje, a kamoli pojedinac, ne može u celosti spoznati, posedovati ili kontrolisati.“²² Hajek i njegovi ideološki istomišljenici insistirali su na kapitalizmu ogoljenom do same srži, nesputanom dejstvom ikakve druge sile i nepodložnom kontroli bilo kog spoljnog organa vlasti. Nejednakost po bogatstvu i pravima prihvaćena je, i čak hvaljena, kao neizostavna odlika uspešnog tržišnog sistema i kao snaga koja donosi napredak.²³ Hajekova ideologija pružila je intelektualnu nadgradnju i legitimitet novoj teoriji privrednog društva, što je bio važan preduslov za stvaranje korporacije po principima nadzornog kapitalizma: njene strukture, moralne sadržine i odnosa prema društvu.

Novu koncepciju razradili su ekonomisti Majkl Džensen i Vilijam Mekling. Oslanjajući se u velikoj meri na Hajekov rad, njih dvojica

su uklonila društvenoodgovorne principe poslovanja korporacija XX veka. Taj poduhvat poznat je pod nazivom „pokret vrednosti za akcionare“. Džensen i Mekling su 1976. godine objavili važan članak u kom su menadžera opisali kao parazita koji se hrani vlasnikom kao domaćinom. On je možda neophodan, ali sprečava uvećanje bogatstva akcionara. Smelo su tvrdili da zbog strukturalne nepovezanosti vlasnika i menadžera „vrednost firme može pasti znatno ispod njenog potencijala“.²⁴ To što menadžer, radi sopstvenog komfora i ugađanja ličnim afinitetima, zakine vlasnike za vrednost koju bi firma inače mogla postići, za njega je sasvim racionalno. Po njima je rešenje da se cena akcije utvrdi kao tržišni signal vrednosti te da postane temelj nove strukture podsticaja, koja će konačno i odlučno pomiriti postupanje menadžera s interesima vlasnika. S menadžerima koji se ne obazru na neiskazive signale Hajekovog „proširenog poretka“ ubrzo će se obračunati „varvari pred vratima“ u novoj, okrutnoj poteri za neostvarenom tržišnom vrednošću.

U duhu „krize demokratije“ toga vremena, neoliberalna vizija i njen povratak tržišnoj metrici silno su se dopali političarima i kreatorima politika kao sredstvo kojim će izbeći političku odgovornost za teške ekonomske odluke i zato što nude novi *poredak* u trenutku kad se strahuje od haosa.²⁵ Apsolutni autoritet tržišnih sila postaće krajnji nosilac obavezne kontrole, zamenivši demokratsku raspravu i prosuđivanje ideologijom izolovanih pojedinaca osuđenih na večito nadmetanje za oskudne resurse. Discipline konkurentnog tržišta učutkaće buntovne pojedince i čak ih ponovo pretvoriti u podanike, toliko zaokupljene pukim preživljavanjem da neće imati kada da se žale.

Kad su stari kolektivistički neprijatelji uzmakli, njihovo mesto zauzeli su novi: državna regulacija i kontrola, socijalno zakonodavstvo i politika socijalne zaštite, radnički sindikati i institucije za kolektivno pregovaranje, kao i principi demokratske politike. Sve njih zameniče tržišna verzija istine, a konkurencija će obezbediti rast. Novi ciljevi ostvariće se reformama na strani ponude, između ostalog, i deregulacijom, privatizacijom i smanjenjem poreza.

Trideset pet godina pre Hajekovog i Fridmanovog uzleta, veliki istoričar Karl Polanji rečito je pisao o usponu tržišne ekonomije. Na osnovu proučavanja je zaključio da su operacije samoregulišućeg tr-

žišta krajnje destruktivne ako nema odgovarajućih zakona i politika kao protivteže. Opisao je *dvosmerni pokret*: „splet mera i politika (...) koje sprovode moćne institucije čiji je zadatak da obuzdaju postupanje tržišta u domenu rada, zemljišta i novca.“²⁶

Prema Polanijevom mišljenju, dvosmerni pokret podupire formu tržišta i u isti mah ga upodobljava društvu: uravnotežuje, ograničava i ublažava njegove destruktivne ekscese. Zapazio je da su se u drugoj polovini XIX veka takve protivmere spontano pojavile u svim evropskim društvima. Sva ona pronašla su zakonodavna, regulatorna i institucionalna rešenja kojima su nove frontove, poput zaštite od povreda na radu, inspekcija u fabrikama, trgovine državnim hartijama od vrednosti, javnih komunalnih usluga, bezbednosti hrane, rada dece i bezbednosti stanovništva držala na oku.

Dvosmerni pokret u Sjedinjenim Državama ostvaren je kroz decenije društvenog natezanja kojim se industrijska proizvodnja, mada ne baš savršeno, prilagođavala potrebama građana. Ogledao se u suzbijanju monopolističkog udruživanja, u građanskom društvu i zakonskim reformama u *progresivnoj eri*.^{*} Docnije je uređen zakonskim, pravosudnim, društvenim i poreskim inicijativama Nju dila i institucionalizacijom kejnsovske ekonomije u posleratno doba: kroz tržište rada, poreze i politiku socijalne zaštite koji su povećali stepen ekonomske i društvene jednakosti.²⁷ Dvosmerni pokret dalje se razvijao kroz zakonske inicijative Velikog društva,^{**} pogotovu kroz zakone o ljudskim pravima i nove važne propise o zaštiti prirodne sredine. Mnogi naučnici tim protivmerama pripisuju uspeh tržišne demokratije u SAD i Evropi. Ta politička ekonomija pokazala se daleko fleksibilnijom po sposobnosti da omogući uzajamnost ponude i tražnje nego što su levičarski teoretičari, ili čak Polanji, mogli da zamisle. Već sredinom

^{*} *Progresivna era* (engl. *Progressive Era*) je period u američkoj istoriji od kraja XIX do tridesetih godina XX veka. Odlikuje je buđenje građanske svesti i niz političkih promena u cilju suzbijanja negativnih posledica industrijalizacije i pojava poput siromaštva, diskriminacije, ubrzane urbanizacije, političke korupcije i slično. – *Prim. prev.*

^{**} Veliko društvo (engl. *Great Society*) naziv je programa američkog predsednika Lindona Džonsona iz 1964. godine za sprovođenje društvenih reformi kojima će eliminisati siromaštvo i rasnu diskriminaciju u SAD. – *Prim. prev.*

veka, velika korporacija delovala je kao duboko ukorenjena i otporna moderna društvena institucija.²⁸

Pod neoliberalnim barjakom, dvosmernom pokretu dani su bili odbrojani, a s egzekucijom se nije čekalo. Godine 1976, one u kojoj su Džensen i Mekling objavili svoju revolucionarnu analizu, predsednik Džimi Karter preduzeo je prve značajne mere u pravcu radikalnog usklađivanja korporacija s tržišnom metrikom Volstrita, a odvažni program deregulacije prvo je obuhvatio avio-kompanije, transportna preduzeća i finansijski sektor. Ono što je počelo kao „mreškanje“ pretvorilo se u „plimni talas koji je tokom poslednje dve decenije XX veka istisnuo kontrolu iz velikih segmenata privrede“.²⁹ Projekat koji je pokrenuo Karter nastavljen je tokom mandata Ronalda Regana i Margaret Tačer, kao i svakog sledećeg američkog predsednika. Zatim je zahvatio veći deo sveta, kako su se na Evropu i, u manjoj ili većoj meri, na druge oblasti širile nove fiskalne i socijalne politike.³⁰

Tako je počelo rasparčavanje i sunovrat američkog otvorenog akcionarskog društva.³¹ Otvorena korporacija kao društvena institucija sada se tumačila kao skupa greška, a njen postojan uzajamni odnos s kupcima i zaposlenima kao klip u točkovima tržišne efikasnosti. Finansijske šargarepe i štapovi ubedili su rukovodioce da raskomadaju i smanje svoje kompanije, a logika kapitalizma preusmerila se s unosne proizvodnje dobara i usluga na sve egzotičnije vidove finansijskih špekulacija. Discipline koje su nametnule nove tržišne operacije ogolile su kapitalizam do kosti, a Džensen je 1989. samouvereno proglasio „kraj otvorenog akcionarskog društva“.³²

Početakom trećeg milenijuma, u vreme uobličavanja osnovnih mehanizama nadzornog kapitalizma, „maksimalno uvećanje vrednosti za akcionare“ opšte je prihvaćeno kao „ciljna funkcija“ preduzeća.³³ Ta načela, potekla od nekada ekstremističke filozofije, kanonizovana su kao standardna praksa u svim komercijalnim, finansijskim i pravnim domenima.³⁴ Otvorena akcionarska društva u SAD zapošljavala su 2000. godine 50 odsto manje ljudi nego 1970.³⁵ Već 2009. bilo ih je upola manje nego 1997. godine. Otvoreno akcionarsko društvo postalo je „nepotrebno za proizvodnju, nepodesno za stabilno zapošljavanje i pružanje socijalne zaštite i nesposobno da dokaže da je u stanju da ostvari dugoročne prinose na ulaganja“.³⁶ U tom procesu, kult „predu-

zetnika“ uzdigao se do maltene mitskih visina kao savršeno jedinstvo vlasništva i upravljanja, zamenivši bogate egzistencijalne mogućnosti drugog modernog doba jednim jedinim glorifikovanim modelom smeonosti, konkurentne lukavosti, dominacije i bogatstva.

IV. Nestabilnost drugog modernog doba

Devetog avgusta 2011, otprilike u vreme dok su Eplovom konferencijskom salom odjekivali aplauzi, na ulice Londona izašlo je 16.000 policajaca da bi zaustavilo „najraširenije i najdugotrajnije nereda u Londonu još od Gordonove pobune iz 1780. godine“. ³⁷ Počeli su četiri večeri ranije, kad su mirne demonstracije zbog ubistva mladića u policijskoj akciji odjednom postale nasilne. Narednih dana, broj demonstranata se višestruko povećao, a pljačke i paljevine zabeležene su u 22 od 32 londonske opštine i drugim većim britanskim gradovima. ³⁸ Za četiri dana uličnih protesta, hiljade ljudi načinile su materijalnu štetu od preko 50 miliona dolara, a uhapšeno ih je 3.000.

Iako je Eplov uspeh naoko uslišio zahteve pripadnika drugog modernog doba, ulice Londona svedočile su o teškim posledicama tridesetogodišnjeg ogleđa iz ekonomskog rasta na bazi isključivanja. Nedelju dana kasnije, u članku objavljenom u listu *Daily Beast* sociološkinja Saskija Sassen napisala je sledeće: „Glavni uzrok je svakako nezaposlenost i teška nemaština ljudi koji žele da se uvrste u srednju klasu, i te kako svesni ogromne nejednakosti između sebe i bogate britanske elite. To su umnogome socijalne revolucije s malim ‘r’, protesti zbog nepodnošljivih društvenih okolnosti.“ ³⁹

Kakve su to društvene okolnosti postale toliko *nepodnošljive*? Mnogi analitičari smatraju da je tragediju protesta u Britaniji pokrenuo neoliberalni preobražaj društva: program najopsežnije sproveden u Velikoj Britaniji i Sjedinjenim Državama. Istraživanje Londonske škole ekonomije među 270 učesnika protesta ukazalo je na dominantnu temu nejednakosti: „Nema posla, nema novca.“ ⁴⁰ Gotovo svaka stu-

dija otkrila je isto: nedostatak mogućnosti, nedostupnost obrazovanja, marginalizaciju, oskudicu, nepravdu, beznađe.⁴¹ Tako su se londonski protesti znatno razlikovali od prethodnih i docnijih, među kojima su najzapaženiji masovni javni pokret Indignados iz maja 2011. u Madridu i pokret Okupiraj započet 17. septembra u parku Zukoti na Volstritu, svi vuku korene od istih problema ekonomske nejednakosti i izopštavanja.⁴²

Sjedinjene Države, Velika Britanija i veći deo Evrope ušli su u drugu deceniju XXI veka s izraženijim ekonomskim i društvenim nejednakostima nego u *pozlaćeno doba*,* na nivou najsiromašnijih zemalja sveta.⁴³ Uprkos dekadi eksplozivnog digitalnog rasta, uključujući i Eplovo čudo i prodor interneta u svakodnevni život, opasne društvene podele najavile su još raslojeniju budućnost i još naglašenije protivdemokratske trendove. „U eri stabilizacije finansijske politike novim konsenzusom, u ekonomiji je zabeležena najizraženija preraspodela primanja u korist najbogatijih u istoriji“, zapazila je jedna američka ekonomistkinja.⁴⁴ Izveštaj Međunarodnog monetarnog fonda za 2016. godinu doneo je otrežnjenje, upozorivši na nestabilnost i zaključivši da globalna kretanja u pravcu neoliberalizma „nisu donela očekivane rezultate“. Naprotiv, nejednakost je bitno umanjila „nivo i stabilnost rasta“, istovremeno pospešivši kolebljivost i stvorivši uslove za neprekidnu podložnost ekonomskim krizama.⁴⁵

Pod okriljem slobode tržišta, borba za bolji život dostigla je vrhunac. Dve godine nakon nereda u severnom Londonu, jedno istraživanje u Velikoj Britaniji pokazalo je da je 2013, zbog siromaštva usled nedostatka obrazovanja i nezaposlenosti, iz redovnog učešća u društvu isključena skoro trećina stanovništva.⁴⁶ U drugom izveštaju iz te zemlje navodi se sledeće: „Radnici s niskim i srednjim primanjima osećaju najveći pad životnog standarda otkad raspoložemo pouzdanim podacima, to jest od sredine XIX veka.“⁴⁷ Već 2015, zbog primene mera štednje, budžeti lokalnih samouprava umanjeni su za 19 odsto ili 18

* *Pozlaćeno doba* (engl. *Gilded Age*) obuhvata period od poslednjih tridesetak godina XIX veka u Sjedinjenim Državama. Obeleženo je ekonomskom transformacijom američkog društva pod uticajem industrijalizacije, nagle urbanizacije, masovne imigracije i reforme poljoprivrede. – *Prim. prev.*

milijardi funti, zbog čega su ukupna davanja za zaštitu dece opala za 8 odsto, a 150.000 penzionera nije imalo pristup osnovnim servisima.⁴⁸ U 2014. godini, gotovo polovina stanovnika SAD živela je u uslovima funkcionalnog siromaštva, dok je najviši godišnji prihod u donjoj polovini ukupnog broja zaposlenih iznosio oko 34.000 dolara.⁴⁹ Anкета američkog ministarstva poljoprivrede za 2012. godinu pokazala je da skoro 49 miliona Amerikanaca živi u „prehrambeno nesigurnim“ domaćinstvima.⁵⁰

U knjizi *Kapital u XXI veku*, francuski ekonomista Toma Piketi izveo je opšti zakon akumulacije na osnovu višegodišnjih podataka o prihodima: stopa prinosa na kapital obično je viša od stope privrednog rasta. Ta tendencija, izražena kao $p > r$, zapravo je dinamika koja dovodi do sve ekstremnije dohodovne razlike, a samim tim i do niza protivdemokratskih društvenih posledica koje se odavno najavljuju kao vesnici krize kapitalizma. U tom kontekstu, Piketi navodi kako finansijska elita koristi svoja predimenzionirana primanja da finansira ciklus političkog zarobljavanja koji njene interese štiti od političkih promena.⁵¹ U jednom članku u *New York Timesu* iz 2015. objavljen je podatak da je od 158 američkih porodica i njihovih korporacija potekla skoro polovina (176 miliona dolara) celokupnih donacija dvema političkim partijama uoči predsedničkih izbora u SAD 2016. godine. Naročito su podržale „republikanske kandidate koji su obećali relaksaciju propisa, niže poreze (...) i smanjenje prinadležnosti“.⁵² Istoričari, istraživački novinari, ekonomisti i stručnjaci za političke nauke analiziraju zamršene dokaze u prilog zaokreta ka oligarhiji i otkrivaju sistematske kampanje vršenja javnog uticaja i političkog zarobljavanja koje podstiču ekstreman politički program slobodnog tržišta na račun demokratije i doprinose njegovom opstanku.⁵³

Zaključak Picketijeve opsežne studije ukratko bi mogao glasiti ovako: *kapitalizam ne treba konzumirati u sirovom stanju*. Kapitalizam, kao viršla, najpre treba da prođe termičku obradu, što je posao demokratskog društva i njegovih institucija, jer je sirovi kapitalizam antidruštven. „Tržišna privreda (...) prepuštena sama sebi (...) sadrži moćne divergentne sile koje bi mogle ugroziti demokratsko društvo i vrednosti društvene pravde na kojima počiva“, upozorava Piketi.⁵⁵ On to naziva povratkom na „prakapitalizam“, regresijom ka predmoder-

nom društvu, u kom životne perspektive zavise od nasleđenog novca a ne od ličnih dostignuća.⁵⁶

Sad smo spremni da sagledamo tu koliziju u svoj njenoj destruktivnoj složenosti: *nepodnošljivo je to što su se ekonomske i društvene nejednakosti vratile na predindustrijski, „feudalni“ obrazac, ali mi, ljudi, nismo.* Mi nismo nepismeni seljaci, kmetovi ili robovi. Bilo da pripadamo „srednjoj klasi“ bilo nekom „marginalizovanom sloju“, živimo u istim kolektivnim istorijskim okolnostima kao individue s kompleksnim društvenim iskustvima i mišljenjima. Ima nas već na stotine miliona ili čak više milijardi. Istorija nas je oslobodila nekad nepromenljive predodređenosti stečene rođenjem, ali i uslova masovnog društva. Znamo da zaslužujemo dostojanstvo i priliku za bolji život. To je egzistencijalna pasta za zube. Kad se jednom istisne, više se ne može ugurati u tubu. Kao zvučni talasi uništenja nakon detonacije, odjeci bola i gneva koji definišu naše doba posledica su otrovnog sudara nejednakosti kao činjenice i osećanja koja izaziva.⁵⁷

Te 2011. godine, onih 270 ispitanika među londonskim demonstrantima pokazalo je da je sudar i na njima ostavio ožiljke. „Nisu svi to iskazali na isti način“, zaključuje se u izveštaju, „ali u suštini su govorili o sveopštem osećanju nepravde. Neki su naveli ekonomske razloge – nezaposlenost, novčanu oskudicu ili pak nedovoljno mogućnosti. Drugi su imali šire društvene motive: ne samo odsustvo materijalnih stvari, već i to kako se s njima postupa u poređenju sa drugima (...): „Osećaj da su nevidljivi“ bio je „veoma prisutan“. „Mladi danas žele da se njihov glas čuje. Potrebna im je pravda“, kazala je jedna žena. A jedan mladić je rekao: „Kad niko za tebe ne daje ni pet para, kad-tad ćeš ih naterati da obrate pažnju, napravićeš krš i lom.“⁵⁸ U nekim analizama navodi se da je neartikulisani bes u londonskim neredima posledica „uskraćenog dostojanstva“.⁵⁹

Kad je na drugom kontinentu, daleko od londonskih kvartova pod opsadom, nastao pokret Okupiraj, naizgled nije imao mnogo sličnosti s avgustovskim nasiljem. Devedeset devet odsto ljudi koje je Okupiraj trebalo da zastupa nije na društvenoj margini. Naprotiv, Okupiraj je crpeo svoj legitimitet upravo iz tvrdnje da predstavlja apsolutnu većinu. Pa ipak je na videlo izneo sličan sukob između nejednakosti i osećanja koja izaziva, izražen kreativno individualizovanom političkom

kulturom koja insistira na „direktnoj demokratiji“ i „horizontalnom vođstvu“. ⁶⁰ Neki analitičari zaključili su da je upravo taj sukob na kraju osakatio pokret zbog toga što „najuži krug“ njegovih vođa nije hteo da se odrekne svog krajnje individualizovanog pristupa u korist strategija i taktika koje idu naruku trajnom masovnom pokretu. ⁶¹ Jedno je ipak sigurno: u parku Zukoti nije bilo kmetova. „Razlikovalo nas je to što je od samog početka bilo jasno da smo mi, narod, većinom pametniji od vlastodržaca. Videli smo dalje i dokazali da prosuđujemo bolje, oduzevši time elitnim vođama tradicionalni legitimitet jer su tobože oni na vlasti pametniji od neoprانog naroda“, ocenio je jedan posmatrač. ⁶²

To je egzistencijalna protivrečnost drugog modernog doba, koja definiše naše uslove života: želimo da kontrolišemo svoj život, ali u tome nas uvek neko spreči. Individualizacija nas je sve nagnala u potragu za resursima bez kojih nećemo imati bolji život, ali na svakom koraku moramo da se rvemo s ekonomijom i politikom, iz čije smo perspektive mi samo brojke. Svesni smo da naš život ima jedinstvenu vrednost, ali nas tretiraju kao da smo nevidljivi. Kako nam plodovi poznog finansijskog kapitalizma izmiču, ostaje nam da sebi predočavamo budućnost u čuđenju koje sve češće prerasta u nasilje. Naša očekivanja od psihološkog samoodređenja, podloga su za ostvarenje naših snova, te i gubici koje osećamo zbog sve izraženije nejednakosti, izopštavanja, sveprisutne konkurencije i ponižavajućeg raslojavanja nisu samo ekonomski. Dočekujemo ih s nevericom i gorčinom jer znamo da zavređujemo lično dostojanstvo i pravo na život pod svojim uslovima.

Najveća protivrečnost našeg vremena, napisao je društveni filozof Zigmunt Bauman, jeste „zjapeći jaz između prava na samoiskazivanje i sposobnosti kontrole društvenog okruženja u kojem je to samoiskazivanje moguće. Iz te provalije izlaze najotrovnija isparenja koja zagađuju život savremenim pojedincima.“ Sva nova poglavlja vekovne priče o ljudskoj emancipaciji, isticao je, moraju početi upravo odatle. Može li nestabilnost drugog modernog doba da ustupi mesto novoj sintezi: *trećem modernom dobu* koje će nadići koliziju i mnogima, a ne samo nekolicini, otvoriti istinski put ka plodnom i uspešnom životu? Kakva će uloga u tom slučaju pripasti informacionom kapitalizmu?

V. Treće moderno doba

Epl se jednom vinuo u taj „zjapeći jaz“ i neko vreme je izgledalo kao da će njegova integracija kapitalizma i digitalne tehnologije traširati novi pravac ka trećem modernom dobu. U prvoj dekadi ovog veka, obećanje društvenoodgovornog digitalnog kapitalizma ozarilo je pripadnike drugog modernog doba širom sveta. Činilo se da nove kompanije poput Gugla i Fejsbuka donose obećani preokret u novim sferama od ključnog značaja, izbavivši informacije i ljude iz starih institucionalnih stega, omogućivši nam da pronađemo šta i koga hoćemo, kad god i kako god mi želeli da pretražujemo ili se povezujemo.

Eplov preokret podrazumevao je pouzdan odnos ispunjenja društvenih ciljeva i uzajamnosti u kom će komercijalni poduhvati biti usklađeni s realnim interesima potrošača. Obećavao je novu digitalnu tržišnu formu koja bi mogla da prevaziđe koliziju: rani prikaz kapitalizma trećeg modernog doba koji ide ruku pod ruku s težnjom pojedinaca ka samoodređenju, svojstven digitalnom miljeu. Prilika za ostvarenje devize „moj život, pod mojim uslovima, po ceni koja mi odgovara“ ubrzo je utkana u samu srž komercijalnog digitalnog projekta, od ajfona, preko naručivanja jednim klikom, masovnih otvorenih onlajn kurseva i servisa na zahtev, do stotina hiljada kompanija, aplikacija i uređaja koji rade pomoću interneta.

Bilo je tu, naravno, pogrešnih koraka, nedostataka i manjkavosti. Čak ni Epl nije u potpunosti razumeo potencijalni značaj svoje prećutne nove logike. Umesto toga, izazvao je niz polemika koje su ukazivale na to da se zapravo ništa nije promenilo. Našao se na meti kritika zbog previsokih cena, otvaranja postrojenja u inostranstvu, eksploatacije prodajnog osoblja, poricanja sopstvene odgovornosti za uslove rada u fabrikama, dosluha u cilju spuštanja cena rada nezakonitom praksom sklapanja ugovora sa zaposlenima koji se obavezuju da Eplu neće biti konkurencija, institucionalizovanom utajom poreza i nebrigom o zaštiti životne sredine. Nabrojani su samo neki prekršaji koji su praktično poništili implicitan društveni ugovor u skladu sa sopstvenom, jedinstvenom logikom.

Kad je reč o istinskoj ekonomskoj mutaciji, odnos između novih odlika forme i njenih predaka uvek je napet. Spoj starog i novog stalno se postiže po nepredvidljivom šablonu. Osobine nastale mutacijom povremeno pronađu povoljno okruženje u kom se „izdvajaju“ kao poželjne. Tada nova forma ima izgleda za punu institucionalizaciju i pronalazi jedinstven put ka budućnosti. Ipak, potencijalne mutacije najčešće se gase zbog „neuspele tranzicije“, ne uspevši da se izmigolje iz gravitacionog zagrljaja ustaljene prakse.⁶³

Da li je Eplov preokret bio moćna nova ekonomska mutacija koja je metodom pokušaja i grešaka nastojala da zadovolji potrebe novog doba ili je ipak u pitanju samo neuspela tranzicija? Puni nade i sve više zavisni od tehnologije, smetnuli smo s uma da iste sile kapitala kojima smo umakli u „stvarnom“ svetu brzo osvajaju širu digitalnu sferu. Zato smo bili ranjivi i nespremni kad se ispostavilo da je zora informacionog kapitalizma zapravo sumrak. Radovali smo se „čekajući pomoć“, dok su se kroz maglu sve redovnije nazirali znakovi za uzbunu, nakon čega bi usledila predvidljiva erupcija neverice i gneva.

Zašto je Guglov džimejl (Gmail), pokrenut 2004, čitao privatne mejlove u svrhu oglašavanja? Kad je prvi džimejl korisnik primetio prvu reklamu povezanu sa sadržajem njegove privatne prepiske, reakcija javnosti nije se dugo čekala. Neki su bili ozlojeđeni i besni, a neki zburnjeni. „Prikazujući ljudima reklame na osnovu sadržine njihovih mejlova, Gugl kao da se naslađivao činjenicom da privatnost korisnika zavisi od politike i pouzdanosti vlasnika servera. Pošto je na tim reklamama zaradio, jasno je stavio do znanja da namerava da iskoristi priliku“, zapazio je Guglov hroničar Stiven Levi.⁶⁴

Kad je 2007. pokrenuo bikon (Beacon), Fejsbuk ga je predstavio kao „novi način društvenog informisanja“. Bikon je Fejsbukovim oglašivačima omogućio da prate korisnike svuda po internetu i bez dozvole obaveštavao njihove prijatelje šta kupuju. Većina je bila zapanjena Fejsbukovom drskošću – pre svega zbog toga što ih prati po mreži, a onda i zbog toga što sebi daje pravo da obelodanjuje informacije o njima bez njihove saglasnosti. Fejsbukov osnivač Mark Zakerberg ugasio je program pod pritiskom, ali je 2010. izjavio da privatnost više nije društvena norma, a onda i čestitao sebi što je ublažio Fejsbukovu „politiku privatnosti“ u skladu s tom tvrdnjom o novim društvenim

okolnostima, koje su mu tako zgodno išle naruku.⁶⁵ Zakerberg očito nije pročitao komentar korisnika Džonatana Trena o svom iskustvu sa bikonom:

Na Overstocku (Overstock) sam kupio par dijamantskih vereničkih prstenova pripremajući novogodišnje iznenađenje za svoju devojku... Posle nekoliko sati, jedan od najboljih prijatelja me je pozvao da mi „čestita“ veridbu. (!!!) Zamislite moj užas kad sam saznao da je Overstock objavio podatke o mojoj kupovini (sve sa linkom ka artiklu i cenom) na mom javnom izboru vesti na Fejsbuku i poslao obaveštenje svim mojim prijateljima. SVIM MOJIM PRIJATELJIMA, pa i devojci i svim njenim prijateljima itd. I SVE TO, A DA ME NIKO NIJE PITAO NITI OBAVESTIO. Strašno sam ljut što su mi upropastili iznenađenje. Ono što je trebalo da bude poseban događaj i doživotna uspomena za moju devojku i mene, upropašteno je zbog prikrivenog i iritantnog nasrtaja na moju privatnost. Zadao bih one iz Overstocka i Fejsbuka koji su došli na tu „bajnu“ ideju. Postavili su užasan presedan na netu i imam utisak da su mi upropastili deo života.⁶⁶

Od svih primera izneverenih očekivanja u smislu rada u interesu korisnika, među najzloslutnijim bili su svagdašnji „ugovori o uslovima pružanja usluga“.⁶⁷ Pravnici ih nazivaju „lepljivim ugovorima“ jer korisnicima nameću uslove po principu „uzmi ili ostavi“ i zalepe im ih svidelo se to njima ili ne. Onlajn „ugovori“ o uslovima pružanja usluga ili korišćenja često se zovu i „klik-zamkama“ jer, kako pokazuju mnoga istraživanja, većina se obaveže na te mrske uslove klikom na polje „pristajem“ a da tekst ugovora i ne pročita.⁶⁸ Ima mnogo slučajeva kad sama poseta sajtu podrazumeva pristanak na uslove pružanja usluga, a da korisnik to i ne zna. Naučnici ističu da su ti digitalni dokumenti predugački i previše kompleksni delom i da ih korisnici ne bi čitali, a većina sudova prihvata njihovu pravnosnažnost uprkos tome što je očigledno da istinska saglasnost nije data.⁶⁹ Predsedavajući američkog vrhovnog suda Džon Roberts priznao je da ne čita „sitna slova na ekranu“.⁷⁰ Da stvar bude gora, firma te uslove može jednostrano promeniti bez znanja ili eksplicitne saglasnosti korisnika. Osim toga, često obuhvataju i usluge drugih kompanija (partnera, dobavljača, marketara, posrednika u oglašavanju i slično), pri čemu se *njihovi* uslovi ne na-

vode niti se za njih prihvata odgovornost. Ti „ugovori“ primoravaju korisnika da stalno zapada u sve bespomoćnije stanje, što profesorka prava Nensi Kim naziva „sadističkom praksom“.

Margaret Radin, takođe profesorka prava, zapazila je da ti „ugovori“ kao da su izašli iz romana *Alisa u zemlji čuda*. Uzvišeni pojmovi „sporazuma“ i „obećanja“, toliko važni za razvoj institucije ugovora još od Starog Rima, spali su na „talismanski“ signal koji „znači samo da firma koja potura tipski ugovor želi da obaveže primaoca“. ⁷¹ Ona to naziva „privatnom eksproprijacijom“, jednostranim oduzimanjem prava bez saglasnosti druge strane. Takve „ugovore“ smatra moralnom i demokratskom „degradacijom“ vladavine prava i institucije ugovora, izopačenjem koje preuređuje prava korisnika stečena demokratskim procesima i „zamenjuje ih sistemom koji firma želi da nametne... Primatelj je time primoran da stupi u pravni univerzum koji je izmislila sama firma kako bi s njom obavio transakciju“. ⁷²

Ta degradacija svojstvena je digitalnom miljeu. Nensi Kim podseća na to da su štampani dokumenti prirodno postavljali određene granice u samom postupku ugovaranja naprosto zbog troška njihove izrade, distribucije i arhiviranja. Štampani ugovori moraju se potpisati, što znači da će firma dvaput razmisliti pre nego što kupcu nametne bilo kakav teret i od njega zatraži da pročita nekoliko strana pisanih sitnim slovima. Digitalni uslovi, međutim, „nemaju težinu“. Mogu se proširiti, reprodukovati, distribuirati i arhivirati bez dodatnih troškova. Kad su kompanije shvatile da su sudovi skloni da prihvate njihove klik-zamke i ugovore s posetiocima sajtova, ništa ih više nije moglo sprečiti da prošire domet tih degradiranih ugovora „da bi od kupaca izvukli još poneku korist, koja nema nikakve veze s predmetnom transakcijom“. ⁷³ Uporedo s tim, otkriven je i bihevioralni višak, kojim ćemo se baviti u trećem poglavlju, a ugovori o uslovima pružanja usluga dopunjeni su izvitoperenim i nastranim „politikama privatnosti“, koje su dalje unazadile te uslove eksproprijacije. Čak je i bivši predsednik Savezne komisije za trgovinu Džon Lajbovic javno rekao: „Svi se slažemo da potrošači ne čitaju politike privatnosti.“ ⁷⁴ Dva profesora Univerziteta Karnegi Melon izračunala su još 2008. da bi prosečna osoba, ukoliko bi htela da pročita sve politike privatnosti na koje naiđe, morala za to da izdvoji 76 radnih dana godišnje, zbog

čega bi Sjedinjene Države izgubile ravno 781 milijardu dolara.⁷⁵ Danas bi ti brojevi bili još veći. Korisnici, međutim, mahom ne obraćaju pažnju na te „izrabljujuće“ uslove pomoću kojih firma, kako se Nensi Kim izrazila, „stiče prava bez pregovora i u tajnosti uvodi i utvrđuje određenu praksu pre nego što korisnici, ali i regulatorna tela, shvate šta se zbiva“.⁷⁶

Isprva se činilo da nove kompanije na internetu naprosto nisu razumele moralne, društvene i institucionalne posledice sopstvene ekonomske logike. Ipak, nakon svakog novog korporativnog prestupa bilo je sve teže zanemariti mogućnost da taj obrazac prekršaja nije greška, nego osobina. Premda je Eplovo čudo sadržalo zrno ekonomske reforme, nije dobro shvaćeno: bilo je misterija čak i samom sebi. Mnogo pre smrti Eplovog legendarnog osnivača Stiva Džobza, korporacija je toliko puta izneverila očekivanja korisnika da bismo se mogli zapitati da li je uopšte uspela da pojmi ogroman strukturni i istorijski potencijal vlastitih kreacija. Posle čudesnog uspeha Eplovog ajpada i ajtjunza, korisnici interneta ponadali su se novom digitalnom kapitalizmu, ali Epl nikad nije zaista preuzeo dizgine razvoja doslednih i sveobuhvatnih društvenih i institucionalnih procesa koji bi ajpodovo obećanje uzdigli do eksplicitne tržišne forme, kao što su ranije učinili Henri Ford i Alfred Sloun.

Na osnovu tih činjenica jasno je da su istinske ekonomske reforme dugotrajan proces, a da se investitorima i akcionarima kompanija na internetu žuri. Kredo digitalnih inovacija ubrzo se pretvorio u šumu zlonamernih formulacija i opsednutost brzinom, krčeći sebi put pod barjakom „kreativne destrukcije“. Taj čuveni, kobni izraz koji je skovao teoretičar privrednog razvoja Jozef Šumpeter preuzet je da bi se dao legitimitet onome što Silicijumska dolina naziva eufemizmom „inovacija bez dozvole“.⁷⁷ Retorika destrukcije iznela je u prvi plan ono što shvatam kao teoriju istorije po principu „dečaci i njihove igračke“, što bi značilo da je poenta kapitalizma uništenje novim tehnologijama. Šumpeterova analiza bila je mnogo istančanija i složenija nego što bi se dalo naslutiti iz savremene retorike destrukcije.

Iako je kapitalizam smatrao „razvojnim“ procesom, prema Šumpeteru je relativno malo njegovih inovacija dostiglo nivo koji ima evolutivni značaj. Te retke slučajeve nazivao je „mutacijama“. Reč je

o trajnim, održivim, kvalitativnim promenama u logici, razumevanju i praksi kapitalističke akumulacije, a ne o nasumičnim, privremenim ili oportunističkim reakcijama na date okolnosti. Tvrдио je da taj razvojni mehanizam pokreću nove potrebe potrošača, a da samo usklađivanjem s njima može nastati održiva mutacija. „Kapitalistički proces progresivno podiže životni standard masa, ali ne slučajno, već mehanizmom svog rada.“⁷⁸

Da bi mutacija postala sasvim održiva, njeni novi ciljevi i postupci moraju se prevesti u nove institucionalne forme. „Osnovni impuls koji pokreće kapitalistički motor i obezbeđuje njegov rad potiče od novih potrošnih dobara, novih metoda proizvodnje ili prevoza, novih tržišta, novih oblika industrijske organizacije koje kapitalističko preduzeće stvori.“ Šumpeter, dakle, kaže „stvori“, a ne „uništi“. Kao primer mutacije, navodi „faze organizacionog razvoja od radionice, preko fabrike, do kompleksne korporacije poput Ju-Es stila (U. S. Steel)“.⁷⁹

Po Šumpeteru, kreativna destrukcija je nesrećni nusproizvod dugog i složenog procesa kreativne održive promene. „Kapitalizam *stvara i uništava*“, napisao je. Bio je sasvim jasan: „Kreativna reakcija usmerava sve potonje događaje i njihov dugoročni ishod (...). Kreativna reakcija zanevek menja društvene i ekonomske prilike (...). Zbog toga je ona osnovni element istorijskog procesa: to ne može da potre nikakav deterministički kreda“.⁸⁰ Nasuprot retorici Silicijumske doline i njene zanesenosti brzinom, Šumpeter je smatrao da istinska mutacija iziskuje strpljenje. „U tom procesu, stvarne osobine i krajnji efekti svakog njegovog elementa otkrivaju se prilično sporo (...). Njegov uspeh moramo ocenjivati tokom vremena, tokom njegovog razvoja koji može potrajati decenijama ili vekovima.“⁸¹

Da bi se promena mogla nazvati „mutacijom“, po Šumpeterovom mišljenju, treba da zadovolji zahtevne kriterijume, to jest da u dužem periodu osmišljava nove institucionalne forme koje će biti odraz novih potreba novih ljudi. Malo se koja destrukcija može smatrati kreativnom, posebno u odsustvu stabilnog dvosmernog pokreta. To se vidi i u Šumpeterovom primeru Ju-Es stila, koji su u *pozlaćeno doba* osnovali neki od najozloglašnijih gramzivih industrijalaca, poput Endrua Karnegija i Dž. P. Morgana. Pod pritiskom sve upornijeg dvosmernog pokreta, Ju-Es stil je na kraju ipak uveo pravične uslove rada preko

sindikata i kolektivnog ugovaranja, kao i interna tržišta rada, mogućnosti za napredovanje, profesionalnu hijerarhiju, osiguranje za slučaj nezaposlenosti, obuku i razvoj, i sve to dok je u masovnu proizvodnju unosio tehnološke novine.

Mutacija nije bajka. To je racionalni kapitalizam, obavezan na odnos uzajamnosti sa građanima i to kroz demokratske institucije. Mutacije iz korena menjaju prirodu kapitalizma, gurajući ga ka onima kojima treba da služi. Takav način razmišljanja nije ni približno onoliko privlačan i uzbudljiv kao što bi tabor „dečaka i njihovih igračaka“ hteo da mislimo, ali samo tako ekonomska istorija posle kolizije može nastaviti put ka trećem modernom dobu.

VI. Nadzorni kapitalizam popunjava prazninu

Prazninu je popunio novi tip ekonomske moći. Svaka pretraga, lajk i klik postali su imovina koju neka kompanija prati, raščlanjuje i unovčava, a sve to u deceniji kad se pojavio ajpod. Kao da je ajkula sve vreme neopaženo kružila u dubini i samo povremeno izlazila na površinu, željna svežeg mesa. Kompanije su te prestupe kasnije objašnjavale kao nužnu protivuslugu za „besplatne“ internet servise. Po njima, privatnost je cena izobilja informacija, povezivanja i drugih digitalnih dobara koja su nam na raspolaganju kad, gde i kako hoćemo. Tim objašnjenjima skrenule su nam pažnju s opsežnih promena zbog kojih će se kapitalizam i digitalni svet vladati po novim pravilima.

Danas je jasno da su mnoga izneverena očekivanja korisnika zapravo bila samo pretpremijere institucionalne forme koja je učila kako da se okoristi potrebama drugog modernog doba i utvrđenim normama „rasta kroz izopštavanje“ kao sredstava za realizaciju potpuno novog tržišnog projekta. S vremenom se pokazalo da je ajkula zapravo sve raširenija, sistematska i suštinski dosledna nova varijanta informacionog kapitalizma koja je rešila da zavlada svetom. U istoriju se ugurala dotad neviđena formula kapitalizma: nadzorni kapitalizam.

Ta nova tržišna forma povinuje se jedinstvenoj logici akumulacije, po kojoj je nadzor osnovni mehanizam za pretvaranje ulaganja u dobit. Njen brzi uspon, institucionalna razrada i znatna ekspanzija bili su suprotstavljeni obećanju preokreta i odbrane društvenih vrednosti. U uopštenijem smislu, uspon nadzornog kapitalizma izneverio je nade i očekivanja mnogih „građana interneta“ zanesenih mogućnostima emancipacije u umreženom okruženju.⁸²

Nadzorni kapitalizam naložio je čudima digitalnog sveta da ispunе naše potrebe za boljim životom, obećavši nam neograničeno obilje podataka i bezbroj načina da nam ugodi i olakša mukotrpnu svakodnevicu. Primili smo ga u srce i dom, dočekavši ga kao pretkolumbovska plemena španske osvajače. Kao što ćemo videti u narednim poglavljima, uz resurse koje tražimo u digitalnoj sferi da bi nam olakšali život, pod nadzornim kapitalizmom, stiže nova pretnja. U tom novom režimu, u trenutku ispunjenja naših potreba, otimaju nam se podaci o ponašanju, a sve to u korist nekih trećih strana. Tako nastaje devijantni amalgam osnaženja po cenu osiromašenja. U odsustvu odlučne društvene reakcije kojom će se ta logika akumulacije ograničiti ili staviti van zakona, nadzorni kapitalizam ima šanse da postane dominantan oblik kapitalizma našeg vremena.

Kako je do toga došlo? Tom pitanju ćemo se vraćati u nastavku kako budemo sticali nova saznanja i pronalazili odgovore. Zasad primjećujemo da smo vekovima pretnju zamišljali u formi državne moći. Zato smo bili posve nepripremljeni da se branimo od novih kompanija s maštovitim imenima pod upravom mladih genijalaca, koje su nam tobože nudile tačno ono što želimo i to maltene besplatno. Najveće opasnosti novog režima ni ubuduće neće biti lako shvatiti ili objasniti jer ih je teško uočiti zbog vratolomne brzine kojom se nižu. Osim toga, kamufliraju ih skupe i nerazumljive mašinske operacije, tajnovite korporativne prakse, vešte retoričke stranputice i namerna kulturna pronevera. Na tom putu, izrazi čija značenja smatramo pozitivnim ili u najmanju ruku banalnim – „otvoreni internet“, „interoperabilnost“ i „povezanost“ – ispotiha se stavljaju u službu tržišnog procesa u kom pojedinci postaju sredstva za ostvarenje tuđih tržišnih ciljeva.

Nadzorni kapitalizam toliko se brzo ukorenio da ga niko sem manjeg broja odvažnih pravnika i aktivista vičnih upotrebi tehnologije

nije razumeo. Kao što ćemo videti u četvrtom poglavlju, nadzorni kapitalizam ne može se ni zamisliti izvan digitalnog miljea, ali neoliberalna ideologija i politika takođe su stvorile okruženje koje mu ide naruku. Ta ideologija i njena primena u praksi prisiljavaju pripadnike drugog modernog doba na drakonsku trampu svojstvenu logici akumulacije nadzornog kapitalizma, što znači da se informacije i povezivanje plaćaju bihevioralnim podacima zaslužnim za njegovo basnoslovno bogaćenje i rast. Svaki pokušaj da se nadzornom kapitalizmu stane na put moraće da bude usmeren i na taj širi institucionalni kontekst koji štiti i podržava njegove poslove.

Istorija ne obrazuje kontrolne grupe i zato ne možemo znati da li bi Epl, da je imao drugačije rukovodstvo, više vremena ili neke druge uslove, primetio, obradio i institucionalizovao svoj krunski dragulj kao nekada Henri Ford i Alfred Sloun. Ta prilika još nije zanavek propuštena, daleko od toga. Možda ćemo tek biti svedoci nove sinteze za treće moderno doba u kojoj će se istinski preokret i njegov društveni sklop institucionalizovati u formi načela novog, racionalnog digitalnog kapitalizma, usklađenog sa društvom pojedinaca i oslonjenog na demokratske institucije. Činjenica da je Šumpeter tvrdio da takva institucionalizacija traje decenijama ili čak vekovima nadvija se kao ključni komentar nad našom širom pričom.

Sva ta zbivanja su utoliko opasnija što se ne mogu svesti na poznate pretnje – monopol, privatnost – te se ne mogu ni lako suzbiti poznatim načinima borbe. Te nove opasnosti prete nepovredivosti pojedinca, a među najveće ubrajam ugrožavanje elementarnih prava kojima se obezbeđuje čovekova samosvojnost, kao što su *pravo na buduće vreme* i *pravo na utočište*. Da bi ta prava ostvario, čovek mora imati samostalnost i ličnu autonomiju jer su to osnovni preduslovi za slobodu volje i sâm koncept demokratskog poretka.

Trenutno, međutim, ekstremna nesrazmernost znanja i moći u korist nadzornog kapitalizma oduzima nam ta elementarna prava jer se naši životi jednostrano pretvaraju u podatke, koji nam se bez našeg znanja ili mogućnosti za borbu otimaju i prenamenjuju da bi se stvorili novi oblici društvene kontrole, i sve to za dobrobit trećih strana. Tek treba da osmislimo politiku i nove forme udružene akcije – obovekovne pandane društvenim pokretima s kraja XIX, odnosno XX veka, koji

su sirovi kapitalizam prilagodili društvu – kojima ćemo se izboriti za pravo na budućnost po meri čoveka. Rad na tim izumima nas tek čeka, a mobilizacija i otpor koji iz nje proisteknu definisaće glavno bojno polje na kom će se odigrati bitka za ljudsku budućnost.

Tog devetog avgusta 2011, važni događaji su se odvijali između dve dijametralno suprotne vizije trećeg modernog doba. Jedna se temelji na digitalnom obećanju demokratizovanog informisanja u kontekstu individualizovanih ekonomskih i društvenih odnosa. Druga odražava sumorne istine o masovnom izopštavanju i vladavini elita. Ipak, pouke izvučene tog dana još se nisu bile slegle kad su svetu ponuđeni odgovori – ili, skromnije rečeno, njihovi magloviti nagoveštaji, tanušni kao providna koža novorođenčeta – nošeni mirisom španske lavande i vanile.

VII. Za budućnost po meri čoveka

Devetog avgusta 2011, u sitne sate, osamnaestogodišnja Marija Elena Montes sela je na hladni mermerni pod čitav vek stare porodične poslastičarnice u barselonskom kvartu Raval, prinela usnama šolju zaslađene kafe s mlekom i zagledala se u golubove koji su se vrzmali trgovom dok je čekala da se ispeku kore za ciganski kolač s rumom.

Poslastičarnica *La Dulse* nalazi se u skučenoj srednjovekovnoj zgradi na majušnom gradskom trgu, u jednoj od malobrojnih ulica koje su izbegle i rušenje i prodor japijevskog pomodarstva. Montesovi su vodili računa da se trag proteklih decenija ne vidi na njihovoj radnji. Svakog jutra su u čiste staklene vitrine pažljivo ređali hrskave tulumbe sa šećernom glazurom, fine okruglaste princes-krofne s filom od vanile, male papirne posude s pudingom od jagode, keks od maslaca, izuvijane ensajmade posute prah-šećerom,^{*} penaste mafine, hrskava-

^{*} Ensajmada (šp. *ensaimada*) – poslastica od spiralno uvijenog slatkog testa, poreklom s Majorke. – *Prim. prev.*

ve pestinjose* i specijalitet čukunbabe Montes – flaó, kolač od mladog sira s prelivom od lavande, komorača i nane. Gospođa Montes tvrdi da su njihove pite od badema i crvenih pomorandži baš onakve kakve su se davnih dana služile kraljici Izabeli. Duž zida stajao je snežnobeli zamrzivač s posudama punim sladoleda s maslinovim uljem i anisom. Stari ventilator na plafonu okretao se tromo, zapahnjujući svaki kutak te bezvremene prostorije mirisom meda i kvasca.

Samo je jedan detalj bio drugačiji. Svakog drugog avgusta, Marija Elena bi s porodicom već uveliko boravila u vikendici okruženoj borovom šumom nadomak pomorskog gradića Palafruzelja, u koju su Montesovi redovno odlazili već generacijama. Ipak, te 2011. godine ni Montesovi ni njihove mušterije i prijatelji u avgustu nisu otišli na odmor. Ekonomska kriza pronela se zemljom kao kuga, potrošnja je opala, a nezaposlenost porasla na 21 odsto, što je bio rekord u Evropskoj uniji, pri čemu je stopa nezaposlenosti među mlađima od 24 godine iznosila zapanjujućih 46 odsto. U Kataloniji, provinciji u kojoj se nalazi Barselona, 18 odsto od ukupno 7,5 miliona stanovnika našlo se ispod linije siromaštva.⁸³ U leto 2011, malo je ljudi moglo sebi da priušti da avgust provede na moru ili planini.

Porodica se našla pod još snažnijim pritiskom da proda zgradu i dozvoli budućnosti da konačno zbriše *La Dulce*. Od prodaje zgrade mogli su živeti udobno, uprkos niskoj ceni koju bi morali da prihvate. Posao je išao prilično loše, ali je senjor Fito Montes odbijao da otpusti ijednog zaposlenog jer su mu posle svih tih godina bili kao šira porodica. Svi poznanici govorili su im da je kraj neminovan i da treba što pre da prihvate dostojanstven izlaz iz te situacije. Međutim, Montesovi su rešili da podnesu sve žrtve kako bi sačuvali poslastičarnicu.

Samo tri meseca ranije, Huan Pablo i Marija Elena otišli su u Madrid da bi se pridružili hiljadama demonstranata na trgu Puerta del Sol, gde se pokret Los Indignados ili 15M posle čitavih mesec dana protesta nametnuo kao novi glas naroda kog je ekonomija prezira konačno odgurala do same ivice ponora. Trebalo je samo još reći „*¡Ya, no mas!*“ Dosta više! Okupljanje velikog broja građana u Madridu po-

* Pestinjo (šp. *pestiño*) – prženi komadić testa posut šećerom ili medom. – *Prim. prev.*

krenulo je talas protesta širom zemlje, čime je utaban put za pojavu novih političkih stranaka, kao što je Podemos. U mnogim gradovima počeli su da se sastaju lokalni odbori. Montesovi su prethodne večeri prisustvovali sastanku takvog odbora u Ravalu.

I dalje pod utiskom tog razgovora, devetog avgusta ujutro okupili su se u stanu iznad prodavnice da bi užinali i razmotrili sudbinu poslastičarnice ne znajući šta senjor Montes o tome misli.

„Bankari toga možda nisu svesni“, rekao je Fito Montes, „ali budućnost ne može bez prošlosti. Budućnosti će biti potrebni ovi mermerni podovi i moji ciganski kolači. Ponašaju se kao da smo brojke u knjigovodstvenoj evidenciji, kao da čitaju broj žrtava avionske nesreće. Misle da je budućnost samo njihova. Ali svi mi imamo svoju priču. Svi imamo svoj život. Sami treba da istaknemo svoje pravo na budućnost. Budućnost pripada i nama.“

Marija Elena i Huan Pablo su odahnuli i izložili svoj plan. Huan Pablo će privremeno prekinuti studije, a Marija Elena će odložiti upis na fakultet. Radiće na širenju prodaje i uvešće kućnu isporuku i katering. Svima će biti smanjena plata, ali niko neće biti opušten. Svi će morati da stegnu kaiš osim bucmastih princes-krofni i njihovih savršenih „kolega“ uredno i koketno izloženih u vitrini.

Znamo mi kako da prkosimo neizbežnosti, kazali su. Preživeli smo ratove, preživeli fašiste. Preživjećemo ponovo. Iz ugla Fita Montesa, pravo njegove porodice da predviđa budućnost kao nešto što joj pripada zahteva kontinuitet nekih stvari koje su eterične, lepe, čudesne, tajnovite, neizrecive i nematerijalne, ali bez kojih bi život bio mehanička i bezdušna pojava. Čvrsto je odlučio, recimo, da i naredne generacije španske dece prepoznaju miris njegove pite od crvenih pomorandži, posute ružinim laticama, i tako osete dašak srednjovekovnog života u mirisnim vrtovima Alhambre.

Tog devetog avgusta temperatura na senovitom trgu rasla je iz sata u sat, a sunce je ispraznilo široke avenije kojima su, svako u svoje vreme, trijumfalno marširali Huni, Mavari, Kastiljanci i Burboni. Na tim tihim ulicama ništa nije nagoveštavalo istorijske događaje u Madridu, o kojima će istog dana izvestiti *New York Times*.⁸⁴ Ipak, zamišljam da su ta dva grada povezana nevidljivim tragom mirisa koji se izvija iz poslastičarnice *La Dulce* visoko u vedro nebo nad Barselonom i lagano

se valja ka jugozapadu da bi na kraju zapahnuo proćelje sedišta Španske agencije za zaštitu podataka, gde se vodila druga bitka za pravo na buduće vreme.

Agencija je izabrana da zastupa prava devedeset građana koji su, poput Montesovih, ćvrsto odlučili da za svet koji se menjao brzinom svetlosti očuvaju nasleđene tekovine.⁸⁵ U ime „prava da budu zaboravljeni“, Španci su s crvenim plaštovima stupili u arenu, rešeni da poraze najljućeg bika – Gugl, neman nadzornog kapitalizma. Kad je Agencija naložila kompaniji da prestane da indeksira sporne linkove tih devedesetoro ljudi, bik je primio jedan od prvih i najsudbonosnijih uboda.

Taj formalni sukob temeljio se na istoj upornosti, odlučnosti i osećanjima koja su davala snagu Montesovima i još milionima Španaca rešenim da otmu budućnost od samoproklamovane neizbežnosti ravnodušnog kapitala. Polajući pravo na sopstveni zaborav, složenost ljudskog postojanja, s milionima nijansi, ustremila se na ekonomske imperitive nadzornog kapitalizma koji su nametnuli nezajažljivo iskopavanje i ćuvanje podataka. Tu, u Španiji, stalo se u odbranu prava na budućnost u uverenju da operacije nadzornog kapitalizma i njegova digitalna arhitektura nikad nisu bili, niti će ikad biti, neizbežni. Neistomišljenici su izneli stav da su čak i Guglov kapitalizam stvorili ljudi da bi se demokratskim procesima, a ne komercijalnim ukazom rastvarao i ponovo stvarao. Neće Gugl imati poslednju reć na temu ljudske ili digitalne budućnosti.

Svaki od tih devedeset građana imao je svoje razloge. Jednu ženu terorisoao je bivši suprug i nije želela da on na internetu nađe njenu adresu. Od poverljivosti tog podatka zavisili su njen spokoj i lićna bezbednost. Jedna sredovećna žena stidela se ćinjenice da je davno, tokom studija, bila uhapšena. Tajnost tog podatka imala je ključni znaćaj za njen identitet i dostojanstvo. Advokatu Mariju Kosteha Gonsalesu pre više godina je oduzet stan zbog neizmirenog duga. Mada je to pitanje odavno rešeno, pretragom njegovog imena na Guglu i dalje su se pronalazili linkovi ka odluci o izvršenju što je, kako je tvrdio, narušavalo njegov ugled. Iako je Španska agencija za zaštitu podataka odbacila predlog da se novinama i vlasnicima drugih sajtova naloži da uklone legitimne informacije – koje će ionako negde postojati pod bilo ka-

kvim okolnostima – prihvatila je argument da Gugl treba da snosi i odgovornost i posledice. Uostalom, Gugl je sâm promenio pravila životnog ciklusa podataka kad je odlučio da lične informacije iznosi, indeksira i pruži na uvid javnosti ne zatraživši ničiju dozvolu. Agencija je zaključila da građani imaju pravo da zahtevaju brisanje linkova i naložila Guglu da prestane s indeksiranjem tih podataka, te da ukloni postojeće linkove ka prvobitnim izvorima.

Guglova misija da „organizuje svetske podatke i učini ih univerzalno dostupnima i korisnima“ – počev od mreže – svima nam je promenila život. Koristi su ogromne, tu nema spora. Međutim, iz perspektive pojedinaca, to znači da su informacije koje bi prirodno izbledele i bile zaboravljene sada većito aktuelne jer će uvek izbijati u prvi plan čovekovog digitalnog identiteta. Agencija za zaštitu podataka prihvatila je činjenicu da nisu baš sve informacije zaslužile besmrtnost. Neke treba zaboraviti jer to je ljudski. Sasvim očekivano, Gugl je podneo tužbu protiv agencije pred Vrhovnim sudom Španije, koji je izabrao slučaj advokata Marija Kosteha Gonsalesa kao referentni predmet i uputio ga na mišljenje Evropskom sudu pravde. Posle dugog i uzbudljivog veća, Sud pravde je u maju 2014. doneo odluku kojom je podržao pravo čoveka da bude zaboravljen kao osnovni princip evropskog prava.⁸⁶

Odluka Suda pravde, koja se često svodi na pravne i tehničke aspekte brisanja i uklanjanja linkova ka podacima o ličnosti, zapravo je predstavljala ključni momenat kad je demokratija ustala u odbranu prava na budućnost od moćnih sila novog nadzornog kapitalizma koji želi da sâm zagospodari digitalnom budućnošću. Rešenjem suda istaknuto je pravo na budućnost po meri čoveka, odbačena je neizbežnost Guglove tehnologije za pretraživanje i priznato je da su rezultati pretrage nusproizvodi konkretnih ekonomskih interesa koji pokreću radnju iz utrobe mašine. „Postoji mogućnost da operater veb-pretraživača u znatnoj meri ugrozi osnovna prava na privatnost i zaštitu podataka o ličnosti. U svetlu potencijalne ozbiljnosti mešanja“ u te interese, „to se ne može opravdati naprosto ekonomskim interesom operatera u postupku obrade“.⁸⁷ Pravni eksperti Paul M. Švarc i Karl-Nikolaus Pajfer zaključili su sledeće: „Sud u Luksemburgu ocenio je da je slobodan tok informacija važan, ali ne koliko zaštita dostojanstva, privatnosti i podataka u skladu s evropskim pravnim tekovinama.“⁸⁸ Sud je gra-

đanima EU priznao pravo na borbu i zatražio od Gugla da ustanovi proces za postupanje po zahtevima korisnika za uklanjanje linkova, uputivši građane da traže pomoć u demokratskim institucijama, kao što su „kontrolni ili sudski organi da bi izvršili neophodne provere i naložili kontroloru da primeni odgovarajuće mere“.⁸⁹

Podržavši pravo ljudi da budu zaboravljeni, sud je zapravo saopštio da o digitalnoj budućnosti odlučuju građani, njihovi zakoni i demokratske institucije. Dokazao je da pojedinci i demokratska društva mogu da se izbore za svoje pravo na buduće vreme, čak i kad se suprotstave moćnoj privatnoj korporaciji. Kako je stručnjak za ljudska prava Federiko Fabrini zapazio, nakon te važne presude Evropski sud pravde praktično se pretvorio u sud za ljudska prava, zagazivši u „minsko polje ljudskih prava u digitalnom dobu“.⁹⁰

Kad je objavljena presuda Suda pravde, eksperti za ulaganja tvrdili su da tako nešto ne može da se desi u Sjedinjenim Državama, gde se internet kompanije obično pozivaju na Prvi amandman kao opravdanje za svoje „inovacije bez dozvole“.⁹¹ Neki poznavaoци tehnologije ocenili su da je ta presuda „sumanuta“.⁹² Guglovi rukovodioci samo su se nacerili. Prema medijskim izveštajima, saosnivač Gugla Sergej Brin osvrnuo se na presudu „šaljivo“ i „potcenjivački“. Kad mu je na jednoj tehnološkoj konferenciji postavljeno pitanje u vezi s presudom, odgovorio je: „Bilo bi dobro da je naprosto zaboravimo.“⁹³

U komentaru, direktor i saosnivač Gugla Lari Pejđž izrecitovao je *vjeruju* iz Guglove korporativne misije, ubeđujući *Financial Times* da kompanija „i dalje namerava da ,organizuje svetske informacije i učini ih univerzalno dostupnima i korisnima““. Stao je u odbranu Guglove nezamislive informacione moći neobičnom izjavom čija je poruka da ljudi treba više da se uzdaju u Gugl nego u demokratske institucije. „Uopšte je bolje da podatke čuvaju kompanije poput Gugla nego država, koja nije ustanovila postupak njihovog preuzimanja. Nama je očito stalo do sopstvenog ugleda. Nisam siguran da bi se isto moglo reći i za državu.“⁹⁴ U obraćanju akcionarima kompanije dan po objavljivanju presude, Erik Šmit je ocenio da je njome „uspostavljen loš odnos“ između „prava čoveka da bude zaboravljen i prava da zna“.⁹⁵

Komentari Guglovih čelnika odrazili su njihovu nameru da zadrže povlašćenu kontrolu nad budućnošću, ali i njihovu srdžbu zbog

toga što im se neko suprotstavio. Ipak, mnogo je dokaza da američka javnost nije pristala na neograničenu moć kompanije. Ispostavlja se da eksperti za ulaganja i nisu baš neki eksperti. Godinu dana nakon presude Evropskog suda pravde, rezultati ankete među punoletnim građanima SAD pokazali su da bi njih 88 odsto podržalo donošenje zakona kojim bi se propisalo pravo ljudi da padnu u zaborav. Iste godine, Pew Research je zaključio da 93 odsto Amerikanaca smatra da je važna mogućnost kontrole nad time „ko može da preuzme podatke o ličnosti“. Iste nalaze potvrdilo je više anketa.⁹⁶

Prvog januara 2015. godine stupio je na snagu kalifornijski Zakon o brisanju podataka na internetu, koji administratora veb-sajta, onlajn servisa, onlajn aplikacije ili mobilne aplikacije obavezuje da omogući maloletnom licu koje se registrovalo kao korisnik servisa da ukloni ili naloži da se ukloni sadržaj ili podatak koji je objavilo. Kalifornijskim zakonom probijen je važan deo nadzornog fronta time što je umanjena Guglova uloga samoproklamovanog borca za neograničeno pravo na znanje. Usput je predočeno da smo tek na početku, a ne na kraju duge i neizvesne borbe.

Španska agencija za zaštitu podataka, a zatim i Evropski sud pravde ukazali su na nepodnošljivu lakoću neizbežnosti, jer su obe institucije saopštile za šta se treba boriti na putu ka ljudskoj budućnosti, počev od primata demokratskih institucija u oblikovanju zdrave i pravedne digitalne budućnosti. Profesionalni investitori tvrde da će američko pravo uvek uzeti u zaštitu nadzorne kapitaliste, a ne narod. Uprkos tome, i u narednim decenijama moglo bi se opet ispostaviti da greše. Što se tiče Španaca, Agencije za zaštitu podataka i Evropskog suda pravde, vreme će možda pokazati da su njihovi podvizi bili tek početak sage o našoj borbi za treće moderno doba, a pre svega za budućnost po meri čoveka, ukorenjenu u inkluzivnoj demokratiji i opredeljenu da brani pravo pojedinca na bolji život. Uputili su poruku našem potomstvu: *za razliku od demokratije, tehnološka neizbežnost može da ispari pri naletu prvog jačeg vetra; za razliku od mirisa ružinih latica i ukusa meda, može da iščezne za tren oka.*

VIII. Nazvati pretnju pravim imenom i ukrotiti je

Pre nego što ukrotimo nadzorni kapitalizam, moramo mu dati odgovarajući naziv. Ispravnost tog sledećeg koraka dokazala je istorija istraživanja HIV-a, koju ovde navodim kao analogiju. Naučnici su čitave tri decenije pokušavali da naprave vakcinu nastojeći da, kao ranije, navedu imunosistem da proizvodi delotvorna antitela. Međutim, podaci su pokazali da se virus HIV-a ponaša suprotno predviđanjima i prkosi logici lečenja drugih infektivnih bolesti.⁹⁷

Situacija je počela da se menja 2012. na Međunarodnoj konferenciji o sidi, kad su predstavljene nove strategije utemeljene na dubljem razumevanju biologije malobrojnih prenosnika HIV-a čija krv proizvodi prirodna antitela. U istraživanju su počeli da se primenjuju metodi koji oponašaju tu samoimunizujuću reakciju.⁹⁸ „Sad znamo kako neprijatelj izgleda, a samim tim imamo i pouzdanije indicije kako valja prići problemu“, izjavio je vođa istraživačkog tima.⁹⁹

Da bi se, dakle, napravila delotvorna vakcina, najpre treba dobro razumeti prirodu bolesti. Napredak usporavaju usvojeni mentalni šabloni, rečnik i alati kojima smo se borili protiv ranijih pošasti. Namirišemo li dim, zaletimo se da zatvaramo vrata soba koje će ionako izgoreti. Kao da bacamo grudve snega na glatki mermerni zid i onda gledamo kako klize, a iza njih ostaje tek poneka vlažna mrlja. U našem slučaju, pandan bi bila poneka plaćena kazna, manja operativna promena ili novi enkripcijski paket.

Sada je najvažnije da identifikujemo taj novi oblik kapitalizma na njegovom terenu i njegovim rečima. Zato se moramo vratiti u Silicijumsku dolinu, gde se sve menja toliko brzo da tek malobrojni zaista znaju šta se upravo desilo. To je pogodno tle za napredak „brzinom snova“, kako se slikovito izrazio jedan Guglov inženjer.¹⁰⁰ Ovde bih sad htela da usporimo to kretanje kako bismo proširili prostor za raspravu i razotkrili ciljeve tih novih kreacija koje podstiču nejednakost, pospešuju društvenu hijerarhiju, intenziviraju izopštavanje, otimaju nam prava i ličnom životu oduzimaju sve što ga čini ličnim. Da bi digitalna budućnost bila naš pravi dom, mi moramo da je uredimo.

Mi moramo da znamo. Mi moramo da odlučimo. Mi moramo da odlučimo o tome ko odlučuje. Ovo je naša borba za budućnost po meri čoveka.